FILOLOGIJA 49, Zagreb 2007

UDK 811.1636.42'282"13/14" (497.5 Dubrovnik)
Izvorni znanstveni članak
Rukopis primljen 23.IX.2007.
Prihvaćen za tisak 16.VI.2008.

Dragica Malić
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Ulica Republike Austrije 16, 10000 Zagreb
dmalic@ihjj.hr

TRAGOVI CRKVENOSLAVENSKO-ČAKAVSKIH MATICA U NAJSTARIJIM DUBROVAČKIM MOLITVENICIMA

Ukazuje se na tragove crkvenoslavensko-čakavskih matica (predložaka) u dvama najstarijim dubrovačkim (ujedno i najstarijim hrvatskim) molitvenicima — *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* (iz vremena oko 1400. g.) i *Akademijinu dubrovačkom molitveniku* (iz sredine 15. stoljeća). Ti su tragovi zamjetni na svim razinama, od grafijske do prijevodne. Ovom se prilikom promatraju grafijska, pravopisna, fonološka i gramatička razina, a leksička se i prijevodna dodiruju samo u sklopu razmatranih problema na navedene tri razine.

Od nezaobilazne Fancevljeve rasprave o latiničkim spomenicima hrvatske crkvene književnosti 14. i 15. stoljeća i njihovu odnosu prema glagoljaškoj crkvenoslavenskoj književnosti (Fancev 1934) neprijeporna je činjenica da se ti latinički spomenici zasnivaju na preradama istovrsnih crkvenoslavenskih tekstova, pisanih uglavnom glagoljicom i, rjeđe, ćirilicom. Ovu drugu grafiju posebno treba imati na umu u razmatranju dubrovačkih spomenika budući da je ona u to doba u samom Gradu i njegovoj okolici bila vrlo zastupljeno pismo. Ćirilicom su pisane sve isprave Dubrovačke kancelarije (korespondencija sa susjednim zemljama i njihovim vladarima), a njome su napisani i neki značajni dubrovački spomenici — molitvenik tiskan u Veneciji 1512.[1] (sadržajem i jezikom gotovo iden-

[1] Autorica ovoga priloga naziva ga u svojim radovima *Ćirilički dubrovački molitvenik* (kratica: ĆDM). Nije naodmet spomenuti da najznačajniji (najmarljiviji) proučavatelj jezika starije dubrovačke književnosti Milan Rešetar taj molitvenik, što ga je objavio i jezik mu opisao u edicijama Srpske kraljevske akademije (Rešetar 1938a; 1938b) naziva »srpskim molitvenikom« (ne samo zbog ćirilice!), pa vjerojatno stoga nije ušao u krug zanimanja hrvatskih filologa.

tičan ovdje razmatranim latiničkim molitvenicima) i *Libro od mnozijeh razloga* iz 1520. godine.

Ovdje ćemo se pozabaviti dvama najstarijim dubrovačkim latiničkim spomenicima — *Vatikanskim hrvatskim molitvenikom* iz Vatikanske biblioteke (kratica: VHM) iz vremena oko 1400. godine i *Akademijinim dubrovačkim molitvenikom* (kratica: ADM — Arhiv HAZU, sign. VII—17) negdje iz sredine 15. stoljeća. Fancev je u spomenutoj raspravi na nekoliko mjesta (osobito u odjeljku *Hrvatska oficija*) raščlambom ukazao na prijevodnu i jezičnu ovisnost sastavnih dijelova (osobito psalama) ovdje razmatranoga *Vatikanskoga hrvatskog molitvenika* o crkvenoslavenskim predlošcima, odnosno na njihovu izravnu naslonjenost na te crkvenoslavenske predloške[2]. Za drugi u vremenskom slijedu — *Akademijin dubrovački molitvenik* — Fancev nije znao. Osim ta dva molitvenika poznata su do početka 16. stoljeća još tri molitvenika dubrovačke provenijencije: još jedan rukopisni i jedan tiskani s kraja 15. stoljeća (oba iz Vatikanske biblioteke) i spomenuti ćirilički iz 1512. godine. Svi su oni slični sastavom (glavni su sastojak oficiji, od kojih je prvi i najvažniji marijinski, pa oficij za mrtve, te oficiji Svetoga Duha i svetoga krsta, zatim litanije i/ili *Psalmi pokorni* i razne molitve, u svakom molitveniku druge, koje odaju individualni izbor sastavljača ili naručitelja/naručiteljice)[3] i svima je njima molitveni auditorij ženski, pa to upućuje na njihovu upotrebu u ženskim samostanima.[4]

Naša dva molitvenika nisu u neposrednoj vezi: mlađi od njih nije mlađa jezična prerada starijega, nego je rezultat druge redakcije (sadržajne i prijevodne), kojoj od poznatih dubrovačkih molitvenika pripada glavnim svojim sastavnim dijelovima znatno mlađi molitvenik iz dubrovačke Franjevačke knjižnice Male braće s kraja 16. stoljeća (*Franjevački dubrovački molitvenik* — kratica: FDM). Pritom je VHM krnj na kraju, a ADM na početku. VHM se sastoji od: *Oficja Blažene Djeve Marije, Sedam psalam pokornih* s litanijama svih svetih, *Oficja od mrtvijeh, Oficja svetoga krsta, Oficja Svetoga Duha,* 16 molitava za razne prigode, te početka *Psalama gradu-ala* — tekst se prekida stranicom 170v. ADM počinje desetim stihom 145. psalma *Marijinskog oficja*, iza kojega slijede: *Oficje od mrtvijeh, Oficje svetoga krsta, Oficje Svetoga Duha,* te drugom rukom: *Mnogo devota i izvrsna molitva g Bogu na spasenje duševno, Začelo Sveto evanđelje po Ivanu* (početak *Proslova Ivanova evanđelja*), *Sedam psalama pokornijeh* s litanijama svih svetih, te

[2] U literaturi se uobičajilo da ih se naziva »maticama« razmatranih tekstova.

[3] U crkvenoj terminologiji knjižicama takva sastava naziv je *liber horarum* — pojedini se dijelovi obvezatno mole/čitaju u pojedinim »urama« samostanskoga dnevnog rasporeda.

[4] Nešto više o tim molivenicima u: Malić 1998.

još dvije »mnogo devote« molitve Blaženoj Djevi Mariji. Zbog nejednakog sastava i nejednake veličine tekstova naše istraživanje tragova crkvenoslavensko-čakavskih matica u njima može ukazati samo na relativne odnose, a oni su vidljivi već na prvi pogled: dok VHM obiluje tim tragovima (više crkvenoslavenskima nego čakavskima) na svim razinama, u ADM ih ima znatno manje i znatno su manje uočljivi.

Na samom početku ovoga istraživanja treba istaknuti jedno: ono što se u literaturi (uglavnom zasnovanoj na često raspravljanom problemu o postojanju/nepostojanju čakavsko-ikavskoga supstrata dubrovačkoga govora i njegova naslojavanja/preslojavanja štokavskom ijekavštinom) desetljećima uočavalo kao obilježje jezika dubrovačke poezije od petrarkista do Vetranovića[5] (pa i kasnije), tj. znatna zastupljenost ikavizama i čakavizama, i što se tumačilo procesom naslojavanja ijekavštine i štokavštine na prvotnu dubrovačku ikavštinu i čakavštinu u Dubrovniku krajem 16. i u 17. stoljeću, u znatno je manjoj mjeri zastupljeno u ovim najstarijim dubrovačkim književnim spomenicima. Odnosno, ovi molitvenici pokazuju stanje dijametralno suprotno ranijim stajalištima: osnova je dubrovačkoga govora štokavsko-ijekavska, a čakavizam i ikavizam (ovdje i crkvenoslavizam) stvar je književnojezičnog preslojavanja.

1. Grafijska razina

Rešetar je svojom tvrdnjom da »od glagoljske ili ćirilske grafike ... stari dubrovački pisari nisu ništa uzeli« (1952:13) samo jedan u nizu starijih istraživača koji su zastupali mišljenje o nepostojanju utjecaja glagoljičke i ćiriličke grafije na latiničku. Posljedica je toga stava tumačenje mnogih grafijskih pojava na jezičnoj (glasovnoj) razini. Koliko mi je poznato, prvi je prilog o izravnu utjecaju glagoljičke grafije na latiničku onaj Milana Moguša iz 1984., ali on govori o nešto mlađem razdoblju od ovoga kojim se ovdje bavimo. Međutim, autorica ovoga priloga dosta je davno u najstarijim hrvatskim latiničkim tekstovima uočila neke pojave koje je moguće (i koje treba) tumačiti kao tragove i utjecaje glagoljičke grafije.[6] S jedne se strane radi o o nizu pisarskih pogrešaka koje ukazuju na latinaško nerazlikovanje sličnih glagoljičkih slova (zbog oštećenosti predloška ili prepisivačke nepažnje), a s druge o određenim grafijskim rješenjima koja odražavaju sustavni grafijski utjecaj glagoljičke grafije na latiničku. Dugogodišnjim bavljenjem latiničkim spomenicima te su se spoznaje širile i

5 Vidi npr. Vončina 1967, 1968, 1980—1981, Hamm 1981.

6 Malić 1990b, 1992.

usustavljivale.[7] VHM sadrži obje te grafijske komponente: i niz pogrešaka koje su mogle nastati samo zamjenom sličnih glagoljičkih slova i određena grafijska rješenja koja ukazuju na glagoljički utjecaj na latinički grafijski sustav. Ali osim tragova glagoljice u VHM ima i — manje uočljivih — tragova ćirilice. I dok su oni prvi posljedica prijepisa s glagoljičkih predložaka, drugi ukazuju na suživot latinice i ćirilice na dubrovačkom području. Budući da se ovdje bavimo crkvenoslavenskim tragovima u VHM i ADM, pa onda i tragovima (prvotno) crkvenoslavenskih pisama glagoljice i ćirilice, ostavljamo po strani također velik broj pogrešaka koje su posljedica zamjene sličnih latiničkih (gotičkih) slova. One pak ukazuju na to da razmatrani molitvenici nisu u svim svojim sastavnim dijelovima izravni prijepisi s glagoljice i/ili ćirilice, nego i sa starijih latiničkih prerada, što je jedan od pokazatelja da hrvatska latinica ima stariju povijest od sačuvanih tekstova, a sačuvani tekstovi bogatu slojevitost nastajanja. A sve to zajedno dokaz je višestoljetne ukorijenjenosti crkvenoslavenske tradicije (bogoslužne, književne i jezične) na našim prostorima i njezine saživljenosti/suživota s književnim izražavanjem na narodnom jeziku.

Među tragovima glagoljičke grafije u latiničkim tekstovima najuočljivije su pisarske pogreške nastale uslijed sličnosti glagoljičkih slova. Najčešće su zamjene slova *i—o* i *d—t—v—l*, te *g—h—k*, pri čemu su prve dvije zamjene prisutne u većini latiničkih spomenika (u nekima sporadično, u drugima prilično često), dok posljednja može biti i sustavna. U VHM to su: *propouidaiut* umj. *pripouidaiut* (= *pripovidajut*) 4r, *Doſtiiſe* umj. *Doſtoiſe* (= *Dostoji se*) 15v, *ſapiuidi* umj. *ſapouidi* (= *zapovidi*) 27v, *picinite* umj. *pocinite* (= *počinite*) 34r, *iſiuiſ* umj. *oſiuiſ* (= *oživiš*) 36r, *idobri* umj. *idobro* (= *i dobro*) 47r, *di* umj. *do* 61v, *iporidis umj. iporodis* (= *i porodiš*) 62r, *Tobo* umj. *Tibo* (= *Ti bo*) 66r, *Uſuelicit* umj. *Uſuelicil* (= *Uzveličil*) 45v, *dicha* umj. *ticha* (= *tiha*) 54v te jedan na prvi pogled potpuno nerazumljiv primjer *idrugotuorenia* umj. *odruchotuorenia* (= *od rukotvorenja*) 84v s dvostrukom zamjenom sličnih glagoljičkih slova: *i* umj. *o* i *g* umj. *k* (odnosno graf. *ch* ili c)[8]. U ADM su, čini se, samo dvije takve pogreške: *neprihodni* umj. *neprohodni*: *...puot moja u zemḷi pusti i neprohodni i bezvodni* (Ps 62_2) 11v — izravno iz crsl. *...plt moja v zemḷi*

[7] Malić 2000.

[8] ADM na tome mjestu ima: *rukov/stvorenja* (na prijelazu redaka), prema crsl. *tvarěh ruku tvojeju*. — Za usporedbu s crkvenoslaveskim tekstom upotrebljavam Vajsov *Psalterium palaeoslovenicum croato-glagoliticum*, Pragae MCMXVI., koji sadrži psalamske tekstove iz *Lobkowiczeva Psaltira* (1359.) i iz *Pariškoga kodeksa* (1380.), premda se oni ne slažu uvijek sa psalamskim tekstovima u dubrovačkim molitvenicima, što znači da su kao matice dubrovačkih prerada služili neki drugi hrvatskocrkvenoslavenski prijevodi psalama. — Primjeri iz Vajsova *Psaltira* donose se u autoričinoj transkripciji, uz ostavljanje grafema za *jat* (*ě*).

pustě i neprěhodně i bezvodně (Vajs 74), dok u VHM 23r na tome mjestu stoji: *...puot moja u zemḷi pustoj i u putu bezvodnom*; drugi je primjer *kradci* umj. *kratci* (N^{mn} od *kratak*): *Kratci dni človječi jesu* (Job 14_5) 80v — u VHM 120r: *Kratci dni čovičaski prid tobom jest (!).* Među takvim pogreškama što nastaju zamjenom sličnih glagoljičkih slova ima i teško raspoznatljivih budući da je zamjenska riječ uobičajeni leksem, samo što se smislom ne uklapa u kontekst. Takav je primjer *pohod* umj. crsl. *pohot* u VHM 46v. Tekst iz Ps 126_5 s tom riječju kako je napisana: *Blaženi muž ki ispunit pohod svoj od ńih* nema smisla dok se *pohod* ne zamijeni crsl. riječju *pohot*: *Blaženi muž ki ispunit pohot svoj od ńih*, što je izravan prijenos iz crsl. psalma: *Blažen iže isplnit pohot svoju ot ńihže* (Vajs 170), s time da dubrovački prepisivač nije prepoznao riječ *pohot*, pa ju je zamijenio njemu razumljivom *pohod*, stavivši uz nju i atribut u m. r. Drugi je takav primjer *proſri* umj. *priſri* (= *prizri* 3^{jd} aor. 'pogleda') u Ps 94_4: *Ako ne odrinet Gospod puoka svoga jer su [...]*[9] *svi konci zemḷe, i visine gorske on prizri* VHM 2v, gdje *prozri* 'progleda' ne bi imalo smisla — crsl. prijevod ima sinonimni glagol: *Jako ne otrinet Gospod ḷudi svojih. Jako v ručě jego sut vsi konci zemḷe, i visoti gor ta smotrit* (Vajs 122).

Od sustavnih utjecaja glagoljičke i ćiriličke grafije na latiničku najuočljivije je pisanje suglasnika *ḷ, ń* grafemima *l, n*, prisutno u gotovo svim starim latiničkim spomenicima, u jednima kao jedino grafijsko rješenje (kao u zapisima Pavla Šibenčanina), u drugima uz druge uobičajene grafeme za navedene suglasnike. Takvo obilježavanje suglasnika *ḷ, ń* u latiničkim spomenicima ima za posljedicu i nasuprotnu pojavu: obilježavanje suglasnika *l, n* uobičajenim latiničkim grafemima za *ḷ, ń* (Malić 2000:116—117). U VHM primjera za pisanje suglasnika *ḷ, ń* grafemima *l, n* ima vrlo mnogo, ali zanimljiviji su oni obratni — za pisanje suglasnika *l, n* latiničkim grafemima za *ḷ, ń*: *Striegle* (= *Strijele*) 9v, *Iucriglu* (= *I u krilu*) 23v, *pecagli* (= *pečali*) 35v, *ſacegla* (= *začela*) 66v, *oteſcagla* (= *otežala*) 74v, *ſabogle* (= *zabole*) 75v, *priglican* (= *priličan*) 85r, *ipopraviglu* (= *i po pravilu*)109r, *ſtogli* (= *što li*) 110v, *crigla* (= *krila* — G^{mn}: *pod sin krila tvojih*) 161v, *imagla* (= *imala*) 164r, *diegla* (= *djela* — G^{mn}) 165r; *pocignet* (= počinet — 3^{jd} prez./fut. od *počinuti*) 17v, *ucigni* (= *učini*) 53v, *ipocigne* (= *i počine*) 62v, *ſacgnes* (= *začneš*) 65r, *pocgnes* (= *počneš*) 65v, 67r, *iſpugnegna* (= *ispuńena*) 68v, *ucigne* (= *učine*) 80r, *Dapocignu* (= *Da počinu*) 93v, *uignu* (= *vinu* — crsl. pril 'uvijek') 104r, *ucignio* (= *učinio*) 108v, *ucigni, cigni* (= *učini, čini*) 109v, *ucigniſe* (= *učiniše*)112r, *ſgegne* (= *žene*) 119v, *nacignom* (= *načinom*) 119v, *ſuognom* (= *zvonom*) 126r. Nisu dovoljno pouzdani primjeri s dvojnom grafijom — *pomańkati* i *pomankati*: *pomangchah* 76v pored *pomanchaſe* 80v, *pomanchati* 83r (2x), *pomanchal* 85r (riječ je, kao i ostale izvedenice iz iste osnove, u AR X potvrđena s *n* i *ń*),

[9] Nepotpun tekst.

te oni s mogućnošću prijeglasnoga *o* umj. *e* u palatalnoj pridjevskoj deklinaciji[10]: *uiçgnoga* (= *vičnoga/vičńoga*) 70r, *uiecgnomu* (= *vječnomu/vječńomu*) 104r, 159v. U ADM svega su dva sigurna primjera za grafem *n* = *ń*: *naogan* (= *na ogań*) 1r, *puſtinſche* (= *pustińske*) 92r, dok *nadahnuiuchi* (= *nadahńujući/ nadahnujući)* 130v i *manſcigniu* (= *mańšinu/mańšińu*[11]) 117v nisu sigurni. Za graf. *l* = *ļ* i, obratno, za *gl, gli, li* = *l* u ADM nema potvrda. Među ostalim je i ta slaba zastupljenost glagoljičko-ćiriličkoga grafijskog utjecaja u ADM jedan od pokazatelja njegova odmaka od crkvenoslavenske tradicije. Rešetar u svom radu o »primorskim« lekcionarima za jednoga od pisara *Zadarskog lekcionara*[12] konstatira da »dosta često po svoj prilici samo piše *l* mjesto *gl* (ļ)« (Rešetar 1898: Rad 134, 98), ali ipak u odjeljku o suglasnicima većinu takvih primjera iz ZL interpretira na glasovnoj razini, ovisno o položaju u riječi i o susjednim suglasnicima, s time da ni u ZL nije primijetio niz drugih primjera u kojima se *l, n* za *ļ, ń* pišu u svim položajima u riječima i da se iste riječi i u istom kontekstu pišu na oba načina. Ipak se pita »odgovaraju li pravomu izgovoru primjeri: *proļije se ('pro gliese') Z.* 21, *pomisļeći ('pomisglechi')* 85, *osvijetļitće ('oſuietglitchje') R.* 190« (Rad 136:105). Pišući o jeziku »najstarije dubrovačke proze« opet navedenu pojavu tumači na glasovnoj razini budući da je uvjeren »kako se inače ovi glasovi u pismu ne miješaju« (1952:50).

Ima u latiničkim spomenicima i nekih drugih, manje frekventnih grafijskih pojava koje se mogu tumačiti glagoljičko-ćiriličkim ili samo glagoljičkim utjecajem. Jedna je od njih poznata i iz glagoljičkih i iz ćiriličkih spomenika: obilježavanje suglasnika *ć* i refleksa prasl. **d'* (čak. *j*, štok. *đ*) istim grafemom — *đervom*, pa se ona prenijela i u latiničke spomenike za obilježavanje *ć* i (svakoga) *j* u čakavskim, a *đ* u štokavskim spomenicima istim grafemom. Takvo obilježavanje suglasnika *ć* i *đ đervom* redovito je u najznačajnijim dubrovačkim ćiriličkim spomenicima — molitveniku iz 1512. (ĆDM) i *Libru od mnozijeh razloga* iz 1520., ali u dva razmatrana dubrovačka latinička spomenika ta je grafijska odlika ostavila sasvim

[10] Nepalatalni nastavak iza palatalnoga suglasnika potvrđen je i u nekim drugim slučajevima u VHM i ADM.

[11] Premda je riječ u AR VI potvrđena u likovima *manšina* i *mańšina*, prvi je lik očito posljedica pogrešnog interpretiranja glagoljičke grafije (potvrde iz senjskoga *Korizmenjaka* i Š. Budinića), jer je riječ izvedenica iz komparativa *mańši*, a ne posuđenica iz tal. — U ADM na adekvatnome mjestu stoji: *manſcigniu*, što može biti i pogr. umj. *magniſcinu* (tamo graf. *gni* = *ń*), ali može se čitati i: *mańšińu* (kao ostatak čak. predloška, budući da u čakavštini apstraktne imenice ž. r. umj. običnijega sufiksa *-ina* mogu imati i sufiks *-ińa*.

[12] Dalje se za lekcionare upotrebljavaju kratice: KL za *Korčulanski lekcionar*, ZL za *Zadarski lekcionar*, BL za *Bernardinov lekcionar* i RL za *Ranjinin lekcionar* (u Rešetara kratice: Z., B., R.).

sporadičan trag, tj. jedan je jedini (zamijećeni) primjer: *hochiu* (= *hođu*) u ADM 75r. Nešto više potvrda ima u VHM za obilježavanje suglasnika *g, k, h* istim grafemima, što je (uz jedan primjer u glagoljaša Jurja iz Slavonije) kao sustavna grafijska pojava zamijećeno samo u rukopisima šibenskoga konventualskoga Samostana sv. Frane (u zapisima Pavla Šibenčanina i u *Molitvi sv. Margariti*, oboje s kraja 14. stoljeća). U spomenicima zadarskoga književnoga kruga *Redu i zakonu*, KL i ZL takvi su primjeri pojedinačni (nešto ih je više u *Muci sv. Margarite* zapisanoj u *Firentinskom zborniku*), tako da je teško govoriti o sustavnoj grafijskoj pojavi. Primjeri iz VHM: *igraglui* (= *i kraļuj*) 9r, *ſaſtitni<u>h</u>* (= *zaštitnik*) 11v, *u<u>h</u>odila* (= *ugodila*), *iſgogenie* (= *ishođenje*) 40r, *Pomo<u>h</u>* (s pogr. *m* umj. *t*, tj. = *Potok*) 40r, *ſ<u>c</u>rani* (= *shrani*) 113r, *ſ<u>ch</u>radam* (= *zgradam*) 168v, te već spomenuti: *<u>i</u>drugotuorenia* (= *od rukotvorenja*) 84v s obzirom na veličinu teksta relativno su malobrojni, pa je i u njemu teško govoriti o sustavnoj grafijskoj pojavi, tim prije što takvih primjera u ADM uopće nema.

Tragom glagoljičke grafije autorica tumači jednu pojavu u latiničkim tekstovima dosad sasvim drukčije tumačenu.[13] Naime, u 3. l. jd. i mn. prezenta osim uobičajenoga crsl. dočetka *-t* dosta se često javlja i dočetak *-ti*. U *Redu i zakonu*, Šibenčaninovim *Božjim zapovijedima*, *Žićima svetih otaca* i u ADM zamijećen je samo po jedan takav primjer, ali relativno su česti u BL, ZL i u VHM. Raniji istraživači tumačili su tu pojavu pridruživanjem etičkoga dativa glagolima u 3. licu.[14] Međutim, kako je etički dativ u starijim hrvatskim spomenicima (i čakavskima i dubrovačkima štokavskima) izuzetno rijedak[15], njegova je učestala pojava uz jednu određenu gramatičku kategoriju sasvim neobična, tim prije što neki primjeri jasno pokazuju besmislenost etičkoga dativa za 2. lice u danim rečenicama, npr. iz VHM: *Molitva plemenitoga popa Bede, koju ktogodir devoto i umiļeno svaki dan govori, prikaže <u>ti</u> mu se* [graf. *pricaſetimuſe*] *Blažena Djeva Marija* (podnaslov izvanof. mol.) 155r, gdje dativ zamjenice za 2. lice uz dativ zamjenice za 3. lice nema nikakva smisla. A jedini pravi primjer za etički dativ u VHM mogao je nastati i naknadnim razdvajanjem spomenutoga dočetka *ti* od pripadnoga glagola i premještanjem na drugo mjesto. Od dva

13 Malić 2000:120—121.

14 Daničić 1874:274 i d., Rešetar 1898: Rad 136:164—165, Hamm 1978:51—52. Ipak, kasnije se Rešetar (1952:79) diskretno ograđuje od toga etičkog dativa: »možda je to upravo *govori ti, ukradu ti* s etičkim dativom nešto izlišnim u tim slučajevima, ali kako za ostala lica prezenta nema takih primjera s izlišnim etičkim dativom ... biće prije da su pisari pri tome nešto mudrovali te izuzetno pisali *-ti* mjesto *-t* misleći na infinitiv gdje su miješali sufikse *-ti* i *-t*«.

15 Nešto je češći tek u spomenicima sa splitskoga područja BL i tzv. Marulićevu molitveniku.

ti u rečenici: *goſpodin ſahranit gnega iſgiuiti gnega iblaſcenogati ucini gnega ineodat gnega uruche nepriategla gnegouieh* 93r samo bi drugi (uz pridjev!) bio pravi etički dativ: *i blaženoga ti učini ńega*, ako i on prvotno nije stajao iza narednoga glagola: **iblaſcenoga uciniti gnega*. Pojava dočetka *-ti* uz 3. lice prez. umjesto na jezičnoj može se protumačiti na grafijskoj razini: kao trag glagoljičkoga poluglasa (štapića!) uz crsl. dočetak *-t* u 3^{jd} i 3^{mn} prez. Uz navedene primjere *pricaſetimuſe* i *iſgiuiti*, što treba razriješiti kao *prikažet mu se, i živit*, ostali su primjeri iz VHM: *pohualetiſe* (= *pohvalet se*) 24r, *nepoſtidetiſe* (= *ne postidet se*) 46v, *ſiedeti* (= *sjedet*) 51v, *Nauieſtiti* (= *Navijestit*) 53v, *gouoritiſe* (= *govorit se*) 71r, *iproſlauitiſe* (= *i proslavit se*) 79v, *nenauditi* (= *ne naudit*) 93r, *ipribiuati* (= *i pribivat*) 157v. Međutim, 3. lice prez. nije jedini (premda je najčešći i najuočljiviji) trag takva glagoljičkog poluglasa što se u latiničkim spomenicima prenosi kao *i*. Obično dolazi na mjestu slaboga poluglasa unutar riječi, gdje se u glagoljici stoljećima piše po tradiciji, pa kako više nema glasovne vrijednosti, ne piše se uvijek na svom etimološkom mjestu. U VHM takav bi primjer mogao biti: *pſalmiſcieh*, što vjerojatno treba čitati *psalamscijeh* sa sekundarnim *a* (< *psalmьscěhъ*) 16v, a u ADM: *pritiloſtiua* (= *pritilostva* — G^{jd} od *pritilostvo* < **prětylostьstvo*) 12r, s poremećenim mjestom poluglasa unutar sufiksa *-stvo* umj. ispred njega.[16] Međutim, pisanje *i* na mjestu nekadašnjega poluglasa u latinici ima znatno stariju tradiciju od latiničkih spomenika na narodnom jeziku. Vidi npr. u indeksu I. i II. knjige *Codexa diplomaticusa* primjere za ime hrvatskoga kralja Zvomimira: *Suinimir(o), Suynimir, Suuynimir...* (glagoljički je zapis na *Baščanskoj ploči*: *Zьvьnimirъ*[17] s pogrešno umetnutim poluglasom u početnom suglasničkom skupu *zv-*), zatim osobna imena *Budico, Budizo, Budiz* pored *Budec* (*Budьc* < *Budьcь*) i dr.[18], a potvrđena je ta pojava na više mjesta i u *Radonovim glosama* (kraj 11. ili poč. 12. st.) uz Jagićevu napomenu da *i* umj. poluglasa dolazi i u *Brižinskim spomenicima* (oko 1000. g.).[19]

U grafiji VHM i ADM mogu se uočiti i neki tragovi ćiriličke grafije. Na prvi pogled neobično preklapanje u obilježavanju suglasnika *s* i *h*, zapaženo osim u VHM još samo u zapisima Pavla Šibenčanina[20], može se tumačiti previđanjem (možda zbog oštećenosti predloška) lijeve strane ćiriličkoga slova *x* (= *h*), čime se ono izjednačuje sa *c* (= *s*), pa ako se takvo *c* pre-

[16] Primjere iz čakavskih spomenika vidi u: Malić 2000:121—122.

[17] Vidi: Fučić 1982:44.

[18] Još primjera, među ostalim i za obilježavanje slogotvornoga *r*, vidi u: Malić 2000:122.

[19] Jagić 1904:21.

[20] J. Vončina još je 1975. na temelju nekih pisarskih pogrešaka dosta uvjerljivo pokazao da je najpoznatiji Šibenčaninov zapis *Šibenska molitva* morala prvotno biti zapisana ćirilicom.

ma položaju u riječi čita (i prenosi) kao *h*, onda se i latinički grafem *h* može upotrijebiti umj. *ſ, s* (i obratno, adekvatno analoškom grafijskom izjednačavanju *l, n* i *ļ, ń*). Šibenčanin uobičajene grafeme za *s* upotrebljava u glasovnoj vrijednosti *h*, a u VHM pojava je dvosmjerna: grafem *s* (redovito oblo *s* na kraju riječi!) upotrebljava se u glasovnoj vrijednosti *h*, i obrnuto: grafem *h* umj. *s* u glasovnoj vrijednosti *š* (za *s* nema potvrda). Primjeri za *s* = *h*: *uaſcies* (= *vašijeh*) 3r, *uuſtijs* (= *u ustih*) 8v, *odnaſcies* (= *od našijeh*) 34v, *uciſtohas* (= *u čistoćah*; *h* = *ć!*[21]) 53v; *h* = *š*: *naſtoih* (= *nastojiš*) 58r, *proſtih* (= *prostiš*) 90v, *uladah* (= *vladaš*) 96v, *ſnah* (= *znaš*) 96v, *obſluſih* (= *obslužiš*) 100v, *oſiuieh* (= *oživješ*) 101v, *poſnah* (= *poznaš*) 122v, *ſgaloſtih* (= *žalostiš*) 126r. Dok se ova pojava može uzeti kao sustavna mogućnost unakrsnog bilježenja suglasnika *h* i *s, š*, za ostale slučajeve što se mogu tumačiti tragom ćirilice u latiničkoj grafiji primjeri su suviše malobrojni da bi se govorilo o nekom utjecaju na grafijski sustav. Prije se radi o pojedinačnim primjerima bilo nerazlikovanja bilo naprosto »preslikavanja« određenih ćiriličkih slova. Tako je, primjerice, već Vončina (1975) za *Šibensku molitvu* utvrdio zamjenu ćiriličkoga *u* (ligaturnoga!) s *o*[22], a u VHM takav je primjer: *dopoſtio* umj. *dopuſtio* (= *dopustio*) 19r, dok je *popmi* umj. *putmi* (I^{mn} od *puto*) u primjeru: *Za svezati care ńih putmi* [pogr. graf. *popmi*] *i slavnih ručnimi okovmi* ($\text{Ps}149_8$) 29r[23] moglo biti i pogrešno shvaćeno. Lik *ſcruoſcio* umj. *ſcruſcio* (= *skrušio*) u primjeru: *Sjet skrušio se jest* ($\text{Ps } 123_7$) 43v[24] mogao je nastati zamjenom (nerazlikovanjem!) primarnoga *u* iz predloška dubrovačkom kontinuantom slogotvornoga *l — uo*. Kao izravan trag ćirilice (»preslikavanjem« grafema) može se tumačiti upotreba latiničkoga grafema *x* (= *ks*), koji je vizualno gotovo identičan ćiriličkom *h,* u glasovnoj vrijednosti *h*. Tako u VHM: *ixumi* (= *i humi*) 26r, *Dux, dux* (= *duh*) 55r, 66r, 66v; u ADM: *Xochiu* (= *Hoću*); ili u VHM upotreba slova *c* (u ćirilici = *s*) i njegove varijante *ç* umjesto *ſ, ſſ* (= *s*) latiničke abecede: *nicuneçce* (= *ni kune se*) 8r, *Priueduçce* (= *Privedu se*) 10v, *iſpouieduçce* (= *ispovjedu se*) 10v, *pomiſticce* (= *pomisti se*) 14r[25], ili pak u ADM upotreba grafema *k* za suglasnik *ć*: *uſuurakaſc*

[21] Umjesto grafema *ch* za *ć* u VHM se dosta često javlja samo *h*. Rešetar (1952:12) drži da to ne bi morala biti posljedica pisarske nepažnje jer pisar VHM ne griješi na taj način kad isti grafem *ch* upotrebljava za suglasnik *k*.

[22] Nekoliko je takvih primjera i u ZL (Malić 2000:115).

[23] ADM i FDM: *u putila.*

[24] ADM i FDM: *Očce skrušilo se jest.*

[25] Rešetar (1952:54) tu pojavu tumači na glasovnoj razini. Dočetak *-t* u 3^{jd} i 3^{mn} prez. s početnim *s* povratne zamjenice, dakle sugl. skup *ts* (u sandhiju) daje *c* (kao npr. u *bratski, ļutski* > *bracki, ļucki*, pa onda i: *ne kunet se* > *ne kune ce*. Kako se, međutim, zamjenica *se* uz povratne glagole u VHM najčešće piše *ſſ*, a i suglasničke promjene u sandhiju nisu inače nigdje zabilježene, u navedenim se primjerima najvjerojatnije ipak radi samo o »preslikavanju« ćiriličkih slova.

(= *uzvraćaš*) 17v, *dietika* (= *djetića*) 18r, *tiſuka* (= *tisuća*) 54v, *ſmukame* (= *smuća me*) 86v, dok je sporadična upotreba grafema *x* za *š* (i *ž*) u VHM: *Blaxena* (= *Blažena*) 25r, *uaſdax* (= *vazdaš*) 91r, *boxe* (= *Bože*) 91r[26] vjerojatno potaknuta već spomenutim grafijskim preklapanjem *h—š*. Sporadična upotreba slova *e* na mjestu poluglasa (slaboga!) može se dvojako tumačiti: ili »preslikavanjem« oštećenoga ćiriličkoga znaka za poluglas (oštećene desne strane njegove petljice), koji je ćirilici nedovoljno vičnu prepisivaču mogao izgledati kao *e*, ili izravnim prijenosom iz ćirilice, u kojoj je — prema Rešetaru (1952:6) — postojala tradicija bilježenja poluglasa slovom *e*. Takvi su primjeri u VHM: *potarpiehe* (= *potrpjeh*) 58v, *ſacenes* (= *začneš*) 65r, *uſeme* (= *u sem*) 70v, a u ADM: *ſcudieſche* (= *žudijske* — od **žudijьski*) 4r, *igerche* (= *i grk*) 88r, *ſtuorene* (= *stvoren*) 117r. Rešetar, naime, takvo *e* na mjestu poluglasa nalazi u dubrovačkim ćiriličkim poveljama, pa kako on većinu grafijskih pojava tumači na glasovnoj razini, tako — držeći da se do druge polovine 14. stoljeća poluglas »još sačuvao u našemu jeziku« (1952:6) — zaključuje: »Glas što se je do sredine XIV. vijeka označavao slovom *e* bio je za to vrijeme u Dubrovniku i bliži glasu *e*« i pita se »je li se i kasnije moglo čuti, uz redovno *a*, i to osobito *e*« (1952:36). Međutim, primjeri što ih on navodi iz toga kasnijeg vremena (do sredine 15. stoljeća) ili su za slabi i sekundarni poluglas (*izebrati, razebrati, kroze; prijazen, neprijazen*), u kojima se takav poluglas još i nije morao vokalizirati, ili su iz prijepisa starijih povelja (*keda* — 3x). Kao potvrdu svome mišljenju o izgovoru poluglasa kao *e* u 14. stoljeću navodi i latinske spomenike, koji »za *a* mjesto poluglasa prvi primjer imaju već 1344, ali kao vrlo rijedak izuzetak u XIV. vijeku prema redovnomu *e* (iređemu *i*) što dopire do u prve godine XV. vijeka otkada se nalazi samo *a*« (ibid.). Rešetar ne uzima u obzir da su i glagoljica i ćirilica do u 16. stoljeće čuvale tradiciju pisanja poluglasa znakom za poluglas (osobito slaboga!) i da se refleks jakoga poluglasa sporo i sporadično probijao, pa su tim prije pisci latinskih spisa u svojim zapisima čuvali stariju pisarsku tradiciju. Njihova se pisarska tradicija niti može identificirati s ćiriličkom, niti može poslužiti kao potvrda hrvatskoga izgovora. Budući da pojavu bilježenja *e* za poluglas Rešetar spominje samo iz ćiriličkih povelja, a ne i iz ostalih dubrovačkih ćiriličkih spomenika, najvjerojatnije je da su ju pisari Dubrovačke kancelarije usvojili iz spisa onih kancelarija susjednih zemalja s kojima je postojala korespondencija, a kako je tamo ta tradicija nastala, o tome se ovom prigodom ne može raspravljati.

[26] Grafem *x* kao pretežan za *š, ž* Rešetar (1952:12) navodi iz *Dubrovačkoga psaltira*.

2. Pravopis

O crkvenoslavenskim pravopisnim tragovima u srednjovjekovnim hrvatskim latiničkim tekstovima, pa tako i u najstarijim dubrovačkim molitvenicima, nije lako govoriti. Naime, moglo bi se na većinu pojava etimološkoga zapisivanja suglasnika na morfemskim granicama gledati kao na trag crkvenoslavenske tradicije, premda to nije uobičajeno. Pitanje je radi li se u takvim slučajevima o tragovima crkvenoslavenske tradicije ili o knjiškoj crti zasnovanoj na jezičnom »dugom pamćenju«, zajedničkoj čitavoj srednjovjekovnoj (a i mlađoj hrvatskoj pismenosti), ili — drukčije rečeno — radi li se u nekim situacijama o pravopisnom neregistriranju određenih glasovnih promjena do kojih je dolazilo u danim konstelacijama ili o preuzimanju pojedinih riječi što sadrže takvu neregistriranu glasovnu promjenu na leksičkoj razini. Kao najuočljiviji trag crkvenoslavenskoga pravopisa može se protumačiti čuvanje sekundarnoga suglasničkoga skupa *čt* < *čьt*, najčešće u korijenskom morfemu, rjeđe na tvorbenoj granici osnove i sufiksa. Nestajanjem slaboga poluglasa ostvaruje se mogućnost disimilativnog procesa u kojem novonastali suglasnički skup *čt* > *št*, međutim prvotno se (etimološko) *čt* u staroj hrvatskoj pismenosti dugo čuva, osobito u knjiškim riječima kakve su: *čisti*, *čьtǫ*, pa onda prema prezentskoj osnovi i infinitiv *čьtiti*, te ptc. pas. i gl.[27] imenica *čьtenъ*, *čьtenьje*, zatim izv. *počьtenъ*, *počьtenьje; čьtovati* i dr. > *čtiti, čtu, čten, čtenje; počten počtenje; čtovati*, što bi po jezičnim zakonima trebalo dati: *štiti, štu, šten, štenje; pošten, poštenje; štovati*. Međutim, te se riječi najčešće pišu sa *čt*. Tako još u Marulića[28] i Luke Bračanina s kraja 16. stoljeća[29], pa tim prije u VHM i ADM. U VHM: *čtuje* 4r, *čtujet* 71r, *počtenje* 54v, *počtenu* 163r, *počteni* 165v; u ADM: *čtuju* 7v, *počtuje* 7v, 138v, *počtenoga* 8r, *počtenje* 45v, ali i *poštenje* 134v. Riječ *čtenje* kao crkveni termin (‘dio iz *Svetoga pisma* što se čita u određenim molitvenim urama; lekcija’) u oba je molitvenika očito preuzeta na leksičkoj razini. Tako u VHM: *Čtenje I^o* 17v, ali odmah dalje: *Lekcijon druga* 18r, te *čtenje* još 4x, a u ADM *čtenje* 15x. Za razliku od navedenih knjiških riječi u zamjenici *što* i njezinim izvedenicama navedena se suglasnička promjena i u pismu redovito provodi. Tako u VHM: *što* (25x), ali ipak jednom i *čto* 115v, što je izravan trag (prijepis!) crkvenoslavenskoga predloška[30], zatim: *ništa* (3x), *ništor* 93v, *zašto* (36x), *štogodi* 66r, *štogo-*

[27] Za *glagol, glagolski* upotrebljava se kratica *gl.*, a za *glagoljica, glagoljički — glag.*

[28] Vidi: *Rječnik Judite* (Moguš 2001:36—37, 189—190) s. v. *čtiti, čtovan, čtovati*; *počten, počten'je, počteno, počtiti, počtovan, počtovati (se)*.

[29] Npr. citat iz Luke Bračanina u: Fancev 1934:XLII.

[30] Zanimljivo je da uz samo jedan primjer za crsl. zamjenicu *čto* u VHM ima 21 potvrda za zamjenicu *kto* i 2 potvrde za *ktogodir* uz samo 3 potvrde za *tko*, pa se kod te

dijer 66v, 155v; ADM: *što* (14x), *ništa* (3x), *ništar* 127v, *ništor* (4x), *štogodijer* 56v, 57r, *zašto* (50x).

Na granici osnove i sufiksa sekundarni suglasnički skup *čt* potvrđen je u oba molitvenika u riječi *otačtvo* (< *otьčьstvo* — s pojednostavljenim skupom *-stv-* u sufiksu) — VHM: *otačtva* 33r (G^{jd} — pored narodne riječi *očinstva* 13v); ADM: *otačtva* (7x) uz noviji oblik *otačastva* 2v (s vokalizacijom naglašenoga poluglasa na tvorbenoj granici). Obratan je slučaj (koji pokazuje da je promjena sekundarnoga suglasničkoga skupa *čt* > *št* redovna jezična pojava, koje su pisci/pisari bili itekako svjesni, premda su u pisanju zadržavali prvotni skup zbog »učenosti«) s riječju *ročtina* (< *rodьština*): u njoj nakon gubitka slaboga poluglasa ostaje sekundarni suglasnički skup *dš*, te se provodi promjena *dš* > *č*, pa onda zbog čuvanja osnove i hibridno: *rodčtina*.[31] Tako u VHM: *ročtina* 135r — *rodčtine* 115v[32]; ADM: *ročtina* 92v.

Ostale pravopisne odlike obaju naših molitvenika iste su one koje susrećemo u čitavoj hrvatskoj latiničkoj srednjovjekovnoj književnosti, tj. preklapanje morfonološkoga i fonološkoga pisanja, najčešće na tvorbenim granicama, pri čemu bi se crkvenoslavenski utjecaj mogao ogledati u morfonološkom pisanju prefikasa *nad-, ob-, od-/ot-, pod-, pred-*, koji su se po crkvenoslavenskoj tradiciji pisali s poluglasom, te (uglavnom) u fonološkom pisanju prefikasa *iz-, raz-*, što su se već i u crkvenoslavenskim (staroslavenskim!) spomenicima pisali bez poluglasa i s registriranjem suglasničkih promjena na tvorbenoj granici, a kojima se u hrvatskoj tradiciji pridružuje i prefiks *s-* (< *sъ-*). Među tvorenicama s prefiksom iz prve skupine u VHM je uočljiva riječ *oddojen* ('dojenče') 59r, koja je vjerojatno leksički crkvenoslavizam, a pravopisni hibrid, tvoren domaćim prefiksom *od-*, a ne crsl. *ot-*. Riječ nije potvrđena ni u AR-u, ni u Mikl., dok Damj. navodi oblik *otъdoenoe*.

3. Fonološka i gramatička razina

Za razliku od mnogih drugih istraživača, Rešetar je bio svjestan pripadnosti dubrovačkoga govora ijekavskoj štokavštini od najranijih vremena, ali ga je uporno svrstavao u istočnohercegovačku skupinu dijalekata. Međutim, Dalibor Brozović u novije doba, u svom — za navedenu

zamjenice očito radi o preuzimanju crsl. oblika na leksičkoj razini.

31 Proces adekvatan onome u gl. prilogu prošlom glagola *iti* i njegovih izvedenica od osnove *šьd-*, npr. *došьdъši* > *došadši* > *došači*, pa onda zbog čuvanja osnove i *došadči* ili *došatči*.

32 AR XIV oba primjera iz VHM navodi s. v. *roština* i čita ih *rodština, rodštine*; jednu potvrdu za natukničku riječ donosi iz isprave bos. kralja Tvrtka iz 1407.

problematiku nezaobilaznom prilogu (objavljenu u časopisu »Dubrovnik« 1992.) — na temelju sustavnih značajki dubrovačkoga govora pokazuje i dokazuje postojanje zasebnoga dubrovačkoga poddijalekta u okvirima *zapadne ijekavske štokavštine* od najstarijih vremena. Tom zapadnoštokavskom pripadnošću mogu se protumačiti mnoge odlike dubrovačkoga govora i jezika dubrovačkih književnih tekstova i mimo njegova čakavskoga podrijetla. Međutim, nas ovdje zanima onaj čakavski sloj u najstarijim dubrovačkim molitvenicima koji je u njih ušao posredovanjem njihovih crkvenoslavensko-čakavskih matica. Pritom se nećemo zaustavljati na onim jezičnim crtama koje su u jezik molitvenika i mogle ući iz tih matica, ali su isto tako mogle biti i ostaci starine u samom dubrovačkom govoru, kao što su npr. stariji oblici tipa *č(l)ovječastvo, č(l)ovječaski* uz novije *-anstvo, -anski*, neizmijenjeni *l* na kraju sloga i riječi, početni suglasnički skup *čl-* u osnovi *člověk-/čłověč-*, osnova *dvig-*, nejotirani oblici infinitiva i prezenta izvedenica glagola *iti* (npr. *pojti — pojdem*)[33], imenički G^{mn} s nultim nastavkom, 1^{jd} prez. na *-u/-ju*, ostaci dvojine, zastupljenost oblika za 3. lice jednine i množine imperativa jednakih oblicima za 2. lice. Nećemo se zaustavljati ni na onim jezičnim crtama koje su prisutne i u drugim zapadnoštokavskim govorima, kao npr. *a* < *ę* u izvedenicama glagola *jati* < *ęti* (npr. *obujati, prijati, sprijati*). Posebno treba naglasiti da u ovim spomenicima nema bitnih čakavskih crta. Nijednom se ne pojavljuje zamjenica *ča* (pored *što* ima i crsl. *čto*) i njezine izvedenice *zač, poč, nač, nič* (što ih nalazimo u dubrovačkih pjesnika)[34], nema čakavskoga zamjeničkoga lika *gdo* (prevladava crsl. *kto* pored *tko*), refleks prasl. **d'* i grč.-lat. palatalnoga *g* jest *đ*, a prasl. **sk', *st', *zd', *zg'* bezizuzetno je *št, žd*. Ostatak je stare zamjeničke palatalne deklinacije *-i-* u množinskim padežima GDLI zamjenica s osnovom na *-j*: *moj, tvoj, svoj, koji*, što je u VHM redovit (osim jedinoga primjera *kojijeh* s graf. *choieh* 145v), a u ADM već dolazi do preklapanja s *-ije-* < *-ě-* iz nepalatalne deklinacije, koja je kasnije prevladala u zamjeničko-pridjevskoj promjeni.

[33] Za njih i Rešetar (1952:47—48) izričito kaže da nisu čakavizmi nego štokavski arhaizmi.

[34] Rešetar (1952:69) konstatira da ih nema ni u ostalim spomenicima što ih on razmatra kao »najstariju dubrovačku prozu«.

3. 1. Glasovi

3. 1. 1. Samoglasnici

3. 1. 1. 1. Problem ikavizma

Prisutnost brojnih ikavizama u najstarijim dubrovačkim anonimnim jezičnim spomenicima i u dubrovačkoj književnosti (uglavnom poeziji) poznatih autora jedan je od onih jezičnih elemenata na kojima su se zasnivale više od stoljeća stare raspre o ikavsko-čakavskoj ili ijekavsko-štokavskoj osnovi najstarijega dubrovačkoga govora. Čini se da ni do danas pojedini predstavnici suprotstavljenih strana nisu uvjerili jedni druge u svoje argumente. S tim stajalištima prvi polemizira Milan Moguš govoreći o jezičnim elementima Držićeva *Dunda Maroja*. On ističe da su relevantni pokazatelji jezičnoga sustava gramatički morfemi, a kako su gramatički morfemi u Držićevu djelu ijekavski, »jasno je da se ovdje radi samo o ijekavizmu« (Moguš 1968:51). Rešetar je u brojnim svojim radovima o jeziku dubrovačke pismenosti i književnosti nastojao pokazati i dokazati da je narodni govor Dubrovnika od samih njegovih začetaka ijekavska štokavština (po njemu istočnohercegovačkoga tipa!), a da je sloj ikavske čakavštine u najstarijim dubrovačkim spomenicima vjerskoga sadržaja posljedica prilagođavanja čakavsko-crkvenoslavenskih matica dubrovačkoj sredini, a u poeziji dubrovačkih pjesnika njihova književnojezičnog ugledanja na suvremenu čakavsku poeziju, koja je očito bila pjesnički uzor na čitavu dalmatinskom prostoru: »...mislim da je sasvim opravdana tvrdnja da se u Dubrovniku nije nikada govorilo ni pretežno nekmoli čisto ikavski, a da naročito u doba ove dvojice pjesnika [Š. Menčetića i Dž. Držića — op. D. M.] govor dubrovački bio je naprotiv gotovo čisto jekavski a da je ikavizam ovih pjesnika nastao pod uticajem dalmatinskoga književnoga jezika koji je, dugo prije njihova vremena, dopirao u Dubrovnik kao jezik crkve, njenih knjiga, molitava i pjesama« (Rešetar 1952:29). Izvorni dubrovački govor (ne samo što se ikavizma tiče) Rešetar traži u spomenicima »najstarije dubrovačke proze«, među koje uvrštava povelje, isprave, pisma s jedne, te sve mu poznate molitvenike, psaltire, lekcionare, *Libro od mnozijeh razloga* i Držićeve prozne komedije s druge strane, ne uočavajući da se i prva skupina tekstova oslanja na određenu diplomatičku tradiciju i veze s korespondentnim kancelarijama susjednih zemalja, a da su sva ostala navedena djela u prvom redu književni ostvaraji, neki i visokog biblijskog stila, pa je i jezik u njima književni, a ne izvorni dubrovački. On je u svojim radovima marljivo prebrojio sve ikavizme pojedinih spomenika i stavio ih u suodnos s ijekavizmima (po njemu jekavizmima), ali nije razmotrio njihovu stilsku funkcionalnost. Ipak, dobro poznavaju-

ći jezik stare dubrovačke pismenosti i književnosti, a i suvremeni mu dubrovački govor, Rešetar je utvrdio za Dubrovnik neke »obične ikavizme«, koji se javljaju u svim spomenicima, a za ostale je utvrdio kako se »ni za jedan spomenik nije moglo konstatovati da ima pojedinih kategorija oblikâ ili pojedinih riječi gdje je ikavski izgovor redovan ili bar pretežan, nego redovno se vidi da je u svakoj kategoriji i kod svake riječi jekavski izgovor pravilo, a ikavski izuzetak« (1952:27). Tako primjerice za VHM utvrđuje dvije trećine ijekavskih oblika u odnosu na jednu trećinu ikavskih, za razliku od npr. najstarijega dubrovačkoga tiskanog molitvenika s kraja 15. stoljeća (dalje: TDM)[35], u kojemu je manje ijekavizama u odnosu na »neobične« ikavizme (1951:28—29). O *jatu* općenito, pa i o »običnim« i »neobičnim« dubrovačkim ikavizmima u navedenim spomenicima opširno raspravlja u radu o »najstarijoj dubrovačkoj prozi« (1952:15—36), a sažeto »obične« dubrovačke ikavizme navodi usputno (u bilješci) u radu o »najstarijem dubrovačkom govoru«, gdje ih određuje kao »one što su obični u svim jekavskim dijalektima (za ѣ pred *j* i *o*) ili napose u dubrovačkom govoru (*-i* na kraju priloga *ovdi — ondi, gori, doli, godi*, staro *gdi* itd., *pri-, prid*, infinitivne osnove *vidjeti, sidjeti, biljeg*); svi ostali ikavski oblici su ‘neobični’« (1951:12, bilj. 31).

Reflekse *jata* (u korijenima i u morfološkim kategorijama s *jatom*) u VHM i ADM autorica je ovoga priloga temeljito istražila (Malić 1990a; 1996:72—74) i nećemo se ovdje ponovno njima baviti. Spomenut ćemo samo neke karakteristične pojave, kao što je primjerice u VHM variranje različitih refleksa u osnovi i nastavku riječi. Zastupljene su različite kombinacije takvih preklapanja. Tako osnova ijekavska, a nastavak ikavski i, obrnuto, osnova ikavska, a nastavak ijekavski: *grješnih* 44r, *svijeh vjernih pokojnih* 167r, *bolizniviјeh* 98v, *bolizniviјem* 106r, *u pisnijeh* 12v, 101v, *vidinijeh i nevidinijeh* 150r, odnosno ekavizam u osnovi i ijekavizam u nastavku: *telesnijeh* 154r, 165r, ili ikavizam u osnovi, a hiperijekavizam u tvorbenom sufiksu: *boliznjeve* 98r, ali i samo ikavski: *bolizniví* 46v, 52r, *po dilih* 129v, *virnih* 95v, *virnim* 38r, 61r, *virujućim* 72r, i samo ijekavski: *ispovijedajućijeh* 94r i dr. I neće to biti samo posljedica prepisivačke nepažnje, kako se u ranijoj literaturi najčešće tumačilo tovrsno variranje oblika, nego njegove svjesne namjere da izbjegavanjem jednolikosti izazove određeni stilski efekt, da mogućnost takva variranja iskoristi u svrhu književnojezičnoga dotjerivanja teksta. Navest ćemo samo jedan od mnogobrojnih primjera u kategoriji morfoloških refleksa koji to nesumnjivo pokazuje: *Hvalite Gospoda u svetijeh ńegovijeh! ... Hvalite ńega u silah ńegovijeh! ... Hvalite ńega u tim-*

[35] Rešetar u svojim radovima VHM označava V[1], a TDM V[2]. V[3] je još jedan rukopisni dubrovački molitvenik iz 15. st. u Vatikanskoj biblioteci.

pani̱h i u kori[36]*! Hvalite ńega u žicah i orgaṉi̱h! Hvalite ńega u cimbali̱j̱e̱h dobroglasni̱h! Hvalite ńega u cimbali̱j̱e̱h dobrodržeći̱m*[37]*!* (Ps 150) 29r—29v, gdje se u L^{mn} i imenica i pridjeva variraju nastavci *-ijeh*/*-ih*. U ADM pak ijekavizam izrazito prevladava nad ikavizmom, s time da se u njemu mogu uočiti neki pomaci u smislu »sređivanja« — nastojanje da se u njihovu upotrebu unese određeni red. ADM se zapravo sastoji od dva dijela (druga ruka piše od stranice 102v), pri čemu u drugom dijelu i među tzv. »običnim« dubrovačkim ikavizmima ima znatno više ijekavizama. Tako primjerice odnos »običnog« ikavizma i ijekavizma u prijedlogu *prědъ* > *prid* — *prjed*/*prjeda* iznosi 33 : 11/1, s time da oblici s refleksom *je* dolaze samo u drugom dijelu rukopisa; tako i izvedenice *isprid* 90r (prva ruka) — *unaprjedak* 138v (druga ruka). Kompliciranija je situacija s prefiksom *prě-* > *pri-* — *prje-*/*prije-*. Tako u glagolu *pribiti* (< *prěbyti*) i izvedenicama dolazi samo prefiks *pri-* (u I. dijelu 38x, u II. 6x). Isto vrijedi i za *priminuti* i izvedenice (3x u I. dijelu i 3x u II.). Miješaju se oblici s *pri-* i *prje-* u primjerima: *priblaženu* 17r — *prjeblaga* 138r, *pričiste* 101v — *prječista* 9x (oboje samo u I. dijelu), *primilostivoga* 139v — *prjemilostive* 133r (oboje u II. dijelu), *prislavna* 1r — *prjeslavan* (razni padeži — u I. dijelu 5x, u II. 4x), *prisveta* 136v — *prjesvetu* 134v, 136v (oboje u II. dijelu), *pristolje* 10v — *prijestolje* (razni padeži 11x), ali samo *prijestol* (2x)[38] — sve u I. dijelu, *ne primogoše* 49v — *prjemogoše* 91r (oboje I. dio), te *prjenemogao* 119v (II. dio), *ne pristanu* 45r — *bez prjestanka* 91r (oboje I. dio), ali *ne pristaje* 104r (ikavizam u II. dijelu). Od pojedinačnih primjera samo s *pri-* dolaze: *prima* (2x)[39], *primilosrdna, primudri, prinesen, prirjezana, prisvijetla, pritilostva, prizaše* (sve u I. dijelu). Samo s *prje-* dolaze: *prjeđe* (6x)[40], *ne prjedaj, prjepasti se, prjestrašen, prjevrati se* — u I. dijelu; *prjeslatki* (10x), *prjestrašni*, *prjeporučiti* (2x), *prjeporučenje* — u II. dijelu, *prjedragi* (1x u I., 3x u II. dijelu). Uz *pribiti* i *priminuti* s bezizuzetnim ikavizmom, do kojega je eventualno moglo doći zamjenom prefiksa *prě-* s *pri-*, budući da je tako i u VHM, treba spomenuti i hiperikavizam *pridikanje* 134v (od lat. *praedicare*), koji je očito preuzet iz predloška. U ostalim tvorenicama s navedenim prefiksom očita je prevaga ijekavskih oblika, posebno u II. dijelu rukopisa. Prefiksom *pri-*, a ne *prě-* (osim mnogih nesumnjivih primjera) tvoreni su oblici glagola *pribignivati* 'pribjegavati' i *prisahnuti* (stsl. *prisъhnǫti*) 'osušiti se': *Pod tvoju pomoć pribignujemo, sveta Bogorodice* (antif.) 51v (VHM 81r: *pribignemo*), *Od glasa uzdihanja moga*

36 Stari L^{jd} — ADM 16v: *u timpanu i tancu*.

37 Pogrešan padežni nastavak.

38 VHM ima samo *pristol* (4x), *pristolje* (14x).

39 U VHM *prima* dolazi 8x, ali i *prjema* 117r.

40 VHM ima *priđe* (5x), *prjeđe* (2x).

prisahla jest koža kostem mojijem (Ps 101_6) 116r (isto i VHM 81r).

Dalje, mjesni prilozi na *-di/-dje*: *gdi* (3x u I. dijelu rukopisa) — *gdje* (7x — u oba dijela rukopisa), ali samo *godje* (2x), *godijer* (4x), *indje* (1x), *ondje* (7x), *ovdje* (3x), *tudje* (1x), *vazdje* (7x), premda spadaju pod Rešetarove »obične« ikavizme. Primjeri za osnovu *vědě- > vidje-*: *ispovidjeti, ispovidjenje, ispovidjeli, nenavidjeli, nenavidješe, pripovidješe, spovidio, zapovidio, zapovidje* i dr., ali u oblicima od prezentske osnove uglavnom *ije*: *ispovijedajte, ispovijedajućijeh, ispovijedanju, ispovijedi, ispovijem, ispovijest, pripovijedaše*, te *ispovjednici*. Za infinitivnu osnovu *sědě-* nema potvrda, a u prezentskoj *ě > je*: *sjede, sjediš, sjedi, sjedenje*. Ispred *j* refleks je *je*, a ne uobičajeni *i*: *grjejanja* 98r, *sjeju* 37r, *sjejuće* 91v, te u imperativu: *razumjej* 68v, *urazumjejte* 1r. Granični je slučaj zanijekani prezent glagola *biti*: *nijesam, nijesi, nije, nijesu* (< *ně-* + *-jesam* i d.; Rešetar ga izvodi od *něsam*[41]). U leksičkim morfemima ikavizmi su u ADM rijetki: *pribignujemo* 51v, *crivijeh* 18v, *čovičaskoga* 58v pored 30 primjera za osnovu *čovjek-/človjek-* s ijekavskim refleksom, *dilijeh* 87v uz 21 primjer za osnovu *djel-*, *gniv* 22v (2x) pored *gnjev* (8x), *prominili* 118r pored *promjena* 81v, *promijeńeni* 118r, *posrid* 64r, 75r pored *posrjed* 1r, 41v, 82r, *srjed* 92r, *vičńi* (3x) pored *vječńi* (37x) — oboje samo u prvom dijelu rukopisa (u drugome dijelu samo: *vječni*).

U oba su molitvenika potvrđeni i neki rijetki ekavizmi. Tako u VHM: *sveti* (‘savjeti’) 95r pored *u svjetu* 164v, *telesa*[42] 34v, *telesnoga* 154r, *telesni* 165v, uz nesiguran primjer *bdenje* 156r (prvotna graf. *bdenie* čini se da je u rukopisu ispravljena u *bdienie*) pored *bdjenje* 159v; u ADM: *celove* 134v, 54v, te u oba rukopisa *svedenje, uspleskati* na istim mjestima u oficiju. Prvi je primjer iz oficijske molitve: *Svedenja naša molimo te, Gospodi, pohodeći očisti da prišad Sin tvoj ... pripravļeno najde u nas sebi pribivalište* VHM 63v / *Svedenja naša molimo te, Gospodine, pohodeći očisti da priša[d] Sin tvoj ... pripravļeno nađe u nas sebje pribivanje* ADM 54v (stsl. *sъvêdênije* ‘shvaćanje, spoznaja; vjersko uvjerenje’). Drugi je primjer iz Ps 97_8: *Rijeke*[43] *uspleskaše se, na kupu gore uzradovaše se* VHM 17r / *Rijeke usplešću rukami, nakup gore uzraduju se* ADM 5r prema crsl. *Rěki vsplěšćut/vsplešćut*[44] *rukami vkup, gori vzradujut se*[45] (Vajs 125), koji pokazuje da je za oba molitvenika poslužio predložak u kojem je na tome mjestu bio ekavski refleks. Rešetar (1898:

---

41 »...*něsam* itd. u svih glasi *nijesam* itd. ..., nema dakle *nisam* itd.« (Rešetar 1952:35).

42 U jednini uvijek: *tijelo*.

43 S pogr. graf. *Uieche*.

44 Ćiriličku ligaturu <u>*št*</u> u primjerima iz Vajsa kada se radi o suglasničkom skupu razrješavam kao čak. *šć*. Tako i d.

45 U Vajsa zarez na pogr. mjestu.

Rad 134, 111) za RL od »redovnih« ekavizama navodi *celov* i izv., *obećati, zled* i osnovu *teles-*, dok za pojedinačne primjere *bdenje* i *odeće* misli da su pogreške. U radu o najstarijoj dubrovačkoj prozi (1952:35—36) kaže da su »pravi stari ekavizmi« *celov* i izv., *zled, zenica*, »možda i *golem* i *odeća* (ako nije pogreška)«, ali: »Biće mlađeg porijekla *teles-* (sa *te-*) što se nalazi kod svih od V[1] dalje, samo što V[2] ima 2. p. *tjelesni*.« Rešetar ne kaže što misli pod »mlađim porijeklom«. Glagola *obećati*, što ga Rešetar navodi među »redovnim« ekavizmima u RL, u našim molitvenicima nema, ali je zato u izvedenicama od iste osnove (*obět-*) u njima potvrđena zanimljiva nasuprotna upotreba ijekavizma i ikavizma u VHM i ADM. Tako VHM: *objet* (pren. za ženski samostanski red) 19v, 32r, *objetovaše* 168v, ali *obitovanjem* 59v, a ADM: *objetovanje* 33r, *objetovanjem* 51v, ali *obit* 7v, 19r.

U oba se molitvenika javljaju i neki hiperijekavizmi, a oni su mogli nastati samo u ijekavskoj sredini »dotjerivanjem« ikavskoga predloška. Tako u VHM: *bl[a]gosovijem* (1[jd] prez.) 170r, *od grjeńe* 119r, *ganijehu* 77v, *objelje* 40v (2x) pored *obilje* (4x), *pedjepsati* 73r pored *pedipsati* 75v, *povješeno* 83v (ADM 118r na tome mjestu ima: *uzvišeno*), *sudjeti* 14v pored *suditi* (10x), *osuditi* (2x), 1[jd] prez. *strpjem* 128r pored pravilnoga 3[jd] prez. *strpi* 100v, *strpit* 53r, te dva primjera koji bi mogli biti i pisarske pogreške (premetanjem): *boliznjeve* 98v (umj. *boljeznive*) i *sidjete* 52r (umj. *sjedite*). U ADM: *boljeznjevi* 43v pored *boljeznivi* 37v, 68v, *kupjenu* 58v, *odnijemi* 128v pored *odnimi* 17r, *redovnjescijem* 66r pored *redovnike* (2x). Sporan je pridjev *prjeklonan* 'ponizan' i glagol *prjekloniti/prikloniti*: *Uslušaj..., Gospodine, prjeklonnijeh moļenja ... moļenja puoka tvoga prjeklonnoga milostivo pogledaj* (lit. mol.) 129r—129v, *Prjekloni dake k menje uho od milosti tvoje* (izvanof. mol.) 132v pored *Gospodin ... prikloni uho svoje menje* (Ps 114_1) 62r. Nije sigurno kada se radi o prefiksu *pri-*, a kada o *prě-*, budući da se tim tvorenicama značenja djelomično preklapaju.[46] U VHM je samo *pri-*: *O prikloni Gospodine Bože* 147r, *priklońen vazdan hođu žalostan* 76r, *priklonila se jesu kraļevstva* 11v. Ali dok su hiperijekavizmi mogli nastati samo u dubrovačkoj sredini, hiperikavizmi (u posuđenicama) *timpao* VHM 133v i već spomenuti *pridikanje* ADM 134v očito su izravan unos iz čakavske matice.

Ovdje je zanimljivo napomenuti da je mlađi FDM ikavskiji od ADM-a iste redakcije, što znači da FDM nije izravno prepisan s ADM-a, nego su oba imala neki zajednički ikavskiji predložak, pri čemu su priređivači/prepisivači (priređivačice?) ADM-a više nastojali ijekavizirati tekst (uglav-

[46] V. u Mikl. *prikloniti* »inclinare«, *priklonьnъ* »similis« — *prěkloniti* »inclinare«, *prěklonьnъ* »inclinatus«; v. i AR XI: *preklon* »sagnut, ponizan«, *prekloniti* »inclinare, flectare« — AR XII: 2. *priklon* »prignut, ponizan, krotak«, *prikloniti* »nakloniti, prignuti«, s time da su u AR-u tvorenice s *pri-* izrazito bolje potvrđene od onih s *pre-* (< *prě-*).

nom) ostavljajući ikavizme u nekim određenim kategorijama. Sve nas to uvjerava da su i ikavizmi i ekavizmi najstarijih dubrovačkih molitvenika izravan unos iz crsl.-čak. predložaka što su ih njihovi prepisivači ijekavizirali u različitom stupnju.

3. 1. 1. 2. Vokalizacija slaboga poluglasa

Na tragove crsl.-čak. matica mogu upućivati neki primjeri s vokalizacijom/nevokalizacijom slaboga poluglasa. Već je spomenuto da vokalizaciju slaboga poluglasa (zapravo poluglasa pod naglaskom) u sufiksima *-ьstvo, -ьski* > *-astvo, -aski*, što prethode novijim sufiksima *-anstvo, -anski*, u dubrovačkim spomenicima vjerojatno treba ubrojiti među znakove starine. Međutim, lik *svjedočtvo* bez vokalizacije u ADM 28r, 43r (pored *svjedočastva* 76v,10v i *svjedočanstvo* 104v, 105r) očito je izravno preuzet iz crsl. predloška (< *svědočьstvo*), bez obzira na to radilo se o pravopisnoj razini ili glasovnoj. U VHM dolaze samo primjeri sa sufiksima *-a(n)stvo, -a(n)-ski*. Što se pak tiče prijedloga/prefiksa *va/va-, vaz-* (< *vъ/vъ-, vъz-*), oni se ne mogu ubrojiti među čakavske tragove s obzirom na vokalizaciju poluglasa, nego su to crkvenoslavizmi na leksičkoj razini. Tako u VHM prijedlog *va* dolazi 11 puta prema oko 570 potvrda za *u* (među kojima su i one s primarnim *u* uz G), od toga 3 puta u jednoj molitvenoj rečenici, pri čemu je za izravno preuzimanje iz crsl. matice indikativan izraz *va plati* umj. *u puti*, tj. u matici je vjer. pisalo *plьti*, možda i *la* za slogotvorni *l* (pod utjecajem latiničke grafije), što je dubrovački prepisivač identificirao kao poznatu riječ *plata*: *...jere koliko* <u>*va*</u> *nastojećem mire jošte va p l a t i uzdržet se ili* <u>*va*</u> *budući, jere svučeni od tijela prijal jesi* (lit. mol.) 96v — u ADM 131r na tome mjestu stoji: *...kojijeh ali ovi svijet jošte* <u>*u tijelo*</u> *drži, ali jur svučenijeh od tijela primio je*. Ostali primjeri iz VHM također upućuju na crsl. predložak: *Hvalite ńega va tvrdnoj sili ńegovi!* (Ps 150_1) 29v prema crsl. *Hvalite i* [tj. 'ńega/ga'] *va utvrždeni sili jego* (Vajs 191), *Sej, počneš va utrobi Boga i čovjeka* 67r, te u formuli: *va vijeke vjekoma* (3x) i *va vike vjekoma* (3x). U ADM prijedlog *va* dolazi samo jednom: *Va sve čase ovuj molitvu govori* 59v. Prefiksi *va-, vaz-* u VHM potvrđeni su u primjerima: *vaistinu* 68v pored *uistinu* (7x), *vakup* 92r pored *ukup* 96v, *vasja* 36v, *vasjav* 31v (glagola *usjati* nema u značenju 'zasjati'[47], pa je i opet u pitanju preuzimanje čitavog leksema), *Vaspojte Gospodinu/Gospodi pjesan novu!* 16r/28v, *vaspojte i pojte Bogu našemu* 16v, *vazdaš* 91r pored *Hvalu tebje/tebi uzdaju*[48] (4x), *vazel*[49] 95r pored *uzeti, uzeta, uze* (uk. 5x), *vazgovoret* 92v pored *uzgovori* 46v, *ne vaznese se* 168v pored 18 po-

47 AR XIX navodi *usjati* kao složenicu s prefiksom *u-* i znač. »užariti, usijati«.

48 Vidi: AR XX s. v. *2. uzdati*.

49 Glagol *vazeti (vazimati)* Rešetar (1952:38) uzima kao »poznati čakavizam«.

tvrda za oblike glagola **uznijeti (se)*[50] (od toga ptc. pas. *uznesena* 9x), *Da vazveselet se* 92v, *Vazveselih se* (3x) pored 14 potvrda za glagol *uzveseliti se*. U ADM prefiks *va-* potvrđen je samo u antifoni: *Kada rođen jest* <u>*vaistinu*</u> *od Djeve* 58v, gdje je crsl. oblik očito uzet radi stilskoga isticanja. Da su riječi s prefiksom *va-* najčešće leksički crkvenoslavizmi, rječito pokazuju oblici glagola **privaznijeti* u VHM, koje dubrovački prepisivač očito nije razumio, pa ih uglavnom piše rastavljeno: *Hvalite i privaznosite ńega u vijek(e)* 25r, 26r, 26v (2x), 27r (graf. *ipriuas noſite, ipriuaſ nosite*), a sastavljeno samo: *privaznese se* 15v (graf. *priu/aſneſeſe* — na prijelazu iz retka u redak), *privaznesen* 27r (graf. *priuaſneſen*). U ADM na tim mjestima stoje oblici glagola *uzvisiti*: *uzvišen jesi* 4r, *Hvalite i uzvisite ńega* 13r, 14v, *da hvali i uzvisi ńega* 14r (2x), *uzvišen* 14v. Primjeri *vazda* (VHM 32x, ADM 25x), *vazdašńi* (ADM 1x), *vazdan* (VHM 3x, ADM 3x), *vazdi* (VHM 1x), *vazdje* (ADM 7x) nisu relevantni jer dolaze i u čakavskim i u štokavskim govorima i nisu u opreci s likovima na *uz-*. Jedini od njih prilog *vazda* dolazi uz sinonim *uvijek* (VHM 3x, ADM 7x), *uvijeke* (ADM 1x). Za dubletu *vapiti — upiti* Rešetar (1952:38) navodi da je »dalmatinsko« *vapiti*[51] preko crkvenih knjiga (lekcionara) postupno potiskivalo dubrovačko *upiti*, koje se kod mlađih pisaca sve više gubi, pa Stullijev rječnik ima samo *vapiti*. U VHM dolaze samo oblici glagola *upiti* (*upiju, upijut, upije, upijuće, upijahu*[52] — 11x) i izv. *upijańa* 105r, *zaupi* 69r, a u ADM *upiti* (*upiju, upih, upijahu* — 4x) i *upijanje* (2x), te po jednom *vapiti* 109v i *vapjenje* 131v (što bi moglo ići u prilog Rešetarovu mišljenju o postupnom ulaženju oblika *vapiti* i izvedenica u dubrovačke tekstove), ali izvedenica je ipak i u ADM samo *zaupiti* (*zaupih, zaupi* — 8x), *zaupjenje* (2x). Tvorenice s nekadašnjim prefiksom *sъ-* dolaze i s vokalizacijom poluglasa i bez nje. Tako u VHM: oblici glagola *sabļusti* 'očuvati, sačuvati, obraniti' (*sabļude, sabļudet, sabļudu* — 8x), *sabļudenje* 161r, *zbļusti, zbļudati* (*zbļusti, zbļude, zbļudet, zbļudi, zbļudena, zbļuda, zbļudaju, zbļudajuće, zbļudao* — 17x), *u zbļudenju* 7r, te sinonim *sahraniti* (*sahraniti, sahrani, sahranit, sahrańeno* — 9x), *sahrańenje* 165r, *shraniti* (*shrani* — 2x); *sagriješiti/sagrišiti* (*sagriješi, sagriješih, sagrišio* — 9x), a *zgriješiti* nije potvrđeno; *sakriti* (*sakrio*) 74v, *sakrivati* (*sakrivaš*) 118v, *skriti* (*skriju, skriješ, skri, skrio, skrivena, skriveno* — 8x); *satrti* (*satret*) 11v, a *strti* nije potvrđeno; *satvoriti* (*satvori, satvoren, satvoreno* — 5x), *satvor* 4r, *stvoriti* (*stvoriti, stvori, stvorio, stvorila, stvoren, stvorena* — 25x), *stvorenje* 3x, *stvoriteļ* 6x. U ADM: *sagriješiti* (*sagriješih, sagriješio* — 8x), *zgriješiti* (*zgriješih*) 89v, *zgrješivati* (*zgrjehujuće*) 86v,

[50] Infinitiv nije potvrđen.

[51] On navodi i dubletu *vazam — uzam*, u našim tekstovima nepotvrđenu.

[52] Oblici i izvedenice glagola *upiti* mogu se čitati i *upj-* (*upju, upjahu, upjańa* i dr.) budući da je ista grafija za sljedove *jV* i *ijV* (npr. *upiu, upiahu, upiagna...*).

zgrješenja 120v; *sagubiti* 'pogubiti, satrti' (*sagubi*) 120v, a *zgubiti* nije potvrđeno; *sahraniti* (*sahrani, sahranio, sahrańene* — 10x), *shraniti* (*shraniti, shranit, shrani, shrańena, shrańeno* — 12x); *sakriti, sakrivati* (*sakri, sakrila, sakrivena, sakrivaš* — 4x), *skriti* (*skriju, skriješ, skrih, skrivena, skriveno* — 6x); *satvoriti* (*satvoren*) 59v, *stvoriti* (*stvoriti, stvori, stvorio, stvoren, stvorena* — 21x), *stvorenje* 3x; *zbļusti, zbļudati* (*zbļusti, zbļudati, zbļuda, zbļude* — 8x), *zbļudenje* 2x, a *sabļusti, sabļudati, sabļudenje* nije potvrđeno. Odnosi oblika s vokalizacijom i bez nje su različiti, i iz njih se ne može izvući nikakav općenit zaključak o većoj ili manjoj crsl.-čak. obilježenosti tih tvorenica. Glagoli *sabļusti/zbļusti* i *sahraniti/shraniti* leksičke su istoznačnice 'očuvati, sačuvati, obraniti', pri čemu izvedenice glagola *bļusti* u hrvatskim tekstovima imaju izrazitije crsl. obilježje.[53] Glagoli *sagriješiti/zgriješiti, sakriti/skriti* i *satrti/strti* očito su domaći, s vokalizacijom i bez nje. Od navedenih parova jedino bi se za *satvoriti/stvoriti* moglo pomisliti da oblici s vokalizacijom imaju izrazitije crsl. obilježje. Posebno na to upućuje imenica *satvor* 'ono što je stvoreno, rezultat stvaranja' (*Tvorećega satvor Marija nosi* — VHM 4r), koja nema značenjskoga adekvata u izvedenici *stvor*, nego u *stvorenje*. Oblici glagola *stvoriti* u oba molitvenika imaju izrazitu prednost prema *satvoriti* (VHM 5 : 25; ADM 1 : 21). Međutim, to vrijedi za ovu prigodu, ali se takva konstatacija ne može općenito utvrditi jer, premda su u AR-u obilno potvrđene riječi izvedene iz obiju osnova, za glagol *satvoriti* najveći je broj potvrda upravo iz dubrovačkih pisaca, a i imenica *satvor* u navedenom je značenju potvrđena samo iz Džore Držića.[54] Isto se tako ne može utvrditi da su oblici s vokalizacijom slaboga poluglasa »čakavskiji« zbog čakavske jake vokalnosti, jer su sve spomenute riječi u AR-u obilno potvrđene i iz čakavskih i iz štokavskih pisaca, većina od njih i u kajkavskim rječnicima. Još je nekoliko primjera s vokalizacijom i bez nje od prefikasa *iz-, raz-*[55]. Tako u VHM: *izabrati* (*izabrati, izabrana, izabrano, izabranih, izabranimi*) 9x, a *izbrati* nije potvrđeno; *izagnanje* 154r, ali *izgońu* 102r; *razapni* 140r, ali *raspet* 143r, *raspeta* 164r, *raspinjućim* 155v; ADM: *izabrati* (*izabrati, izabrana, izabrano, izabranoj, izabranijeh, izabranijemi* — 8x) uz *izberi* 103r; *razapni* 96v, ali *raspet* 100r. Za njih vrijedi isto što je rečeno kod primjera tvorenih prefiksom *sъ-*.[56]

---

53 V. u AR-u pod navedenim riječima.

54 U AR XIV pod *1. satvoriti* navodi se da je pf. prema *satvarati*, ali da se razlikuje i od *satvarati* i od *stvoriti* jer je »trenutni oblik prvoga, te ima u sebi i sva bitnija značeńa drugoga, tako da mu je značenje šire od *stvoriti* i šire od *satvarati*«; v. u istoj knjizi AR-a i *satvor* pod *a)*; za *stvoriti* i izvedenice v. AR XVI.

55 Ti se prefiksi već u stsl. kanonu pišu bez poluglasa (apsolutno slabi položaj) — v. rječnike staroslavenskoga jezika.

56 V. AR IV: *izabrati — izbrati; izagnati, izagnańe — izgnati*; XIII: *raspeti — razapeti.*

Izostanak vokalizacije slaboga poluglasa u *mči* VHM 29r prema *mači* ADM 16r ne mora biti trag crsl. matice, a pogotovo ne u *tma, tmast* u oba molitvenika.

3. 1. 1. 3. Ostale samoglasničke pojave

Ostale su samoglasničke pojave koje se mogu tumačiti bilo kao crkvenoslavenski, bilo kao čakavski trag malobrojne. Više je onih novijih, lokalnih, ali one nisu predmet ovoga rada. Vjerojatno je crsl. trag izostanak prejotacije u: *na utrńah* VHM 23v, premda taj primjer (Ps 62_7) i u Vajsa (str. 75) dolazi s prejotacijom, što znači da je VHM kao predložak imao drugi (stariji?) prijevod psalama od onih u Vajsa. Ostale riječi iste osnove u oba molitvenika dolaze s prejotacijom, pa je riječ iz predloška očito preuzeta kao leksem. Isto vrijedi i za pridjev *Jevin* (s prejotacijom) u VHM: *Izmjeńuje se ime Jevino* 54r, *Izvrženici, sinove Jevini, k tebi uzdišemo* 70v pored *Eva* 30r. ADM 54r, 60v na istim mjestima u tekstu ima *Evin*.

Kao na čakavski trag mogli bismo pomišljati u riječi *greb* VHM 30r pored *grob* 127v, *groba* 112r, *grobovi* 106r; ADM: *greb* 87v, 136v pored *groba* 74r, 103v, ali Rešetar (1952:44) to navodi kao lokalnu pojavu, te kaže: »Uz sadašnje *greb* miješa se starije *grob*« s primjerima od VHM do Držića. Budmani (1883) ne spominje *greb/grob*, a AR III s. v. *1. greb* uz Bellinu i Stullijevu rječničku potvrdu navodi i napomenu iz Vukova rječnika da se govori u Dubrovniku.

U odnosnim zamjenicama *ki, ka, ko* ne radi se o sažimanju od *koji, koja, koje*, nego o leksičkom preuzimanju čakavskog oblika zamjenice. Tako u VHM: *ki — koji* 28 : 167, *ka — koja* 3 : 23, *ko* nije potvrđeno, *koje* NA sr. r. 8x, ostali padeži 10x, *ku — koju* 1 : 10; u ADM: *ki — koji* 103 : 69, *kim — kojim* 1 : 2, *ka — koja* 2 : 23, *ko* nije potvrđeno, *koje* NA sr. r. 12x, *ke — koje* (ostali padeži) 2 : 11, *ku — koju* 1 : 8. Oblici zamjenice *ki* u oba su molitvenika u izrazitoj manjini u odnosu na *koji*, pri čemu samo u odnosu nominativnoga *ki — koji* u ADM prevladava *ki*, što će biti posljedica priređivačeva stilskoga dotjerivanja teksta.

Iz navedenoga možemo zaključiti da osim ikavizma/ekavizma i vokalizacije/nevokalizacije poluglasa u određenim konstelacijama nisu potvrđene druge samoglasničke pojave koje bi se u našim molitvenicima mogle tumačiti crsl.-čakavskim tragom na glasovnoj razini. One su malobrojne i riječi u kojima su potvrđene očito su izravan leksički unos iz predložaka.

3. 1. 2. Suglasnici

I među suglasničkim pojavama u VHM i ADM malo ima onih koje se mogu isključivo vezati za glasovnu razinu. Kao crsl. trag obično se uzi-

ma suglasnički skup *zdr* u *Izdrael, Izdraelov, izdraelski*[57], što u VHM dolazi ukupno 23x prema *Izrael, Izraelov* (samo 3x), ali i to može biti preuzimanje na leksičkoj razini. U našim primjerima nema izrazitih crsl. crta: *i* i *ļ*, tj. *Iz(d)raiļ* (prema grč. izgovoru). U ADM dolazi samo *Izrael, Izraelov, izraelski* (ukupno 25x). Za sličan suglasnički skup *-žd-* Rešetar (1952:48) izričito kaže da nisu uzeti iz crsl. oni primjeri »gdje je *žd* postalo, kako u crkvenom jeziku, od *z — ž*, ... pa prema tome i *žđeći* (sažeći)«. Takvi su primjeri u VHM: *žđežet* 11v, *ne iždeni* 132r, a u ADM: *žđeći će* 1r, *ne iždenu* 64v, *iždeni* 69r. Isto vrijedi i za *ždrijebi* VHM 44r, ADM 33r, *požđru*[58] VHM 110v, ADM 73r, koje Rešetar ne spominje. Nisu crkvenoslavizmi na glasovnoj razini, nego na leksičkoj, izvedenice od *gnati* (stsl. *gnati, ženǫ, ženeši*): *odženi* 162r, *proženeš* 11v u VHM[59], budući da prvi primjer dolazi uz sinonim *odrini* 33v, 54r, dok u ADM dolazi samo *odrini* (8x).

Na crkvenoslavizam najprije se pomišlja pri susretu sa suglasničkim skupom *št* umj. *ć* u dočetku *-ušti, -ešti*, što se obično identificira s participom prezenta, a javlja se (osim sasvim sporadičnih primjera iz drugih područja) u dubrovačkim anonimnim spomenicima i u starih dubrovačkih pisaca. Ako ga i uzmemo kao crkvenoslavizam, on to svakako nije na glasovnoj, nego na gramatičkoj (tvorbenoj) razini. Rešetar se dočetkom *-ušti* prvi put pozabavio u radu o jeziku »primorskih lekcionara« (1898: Rad 136, 103—104), gdje razmatra primjere iz RL, uz koje dodaje i pojedinačne primjere iz Marulića (sa *šć*: *gorušćem*), Hvaranina Jerkovića, Divkovića i Kašića (za kojega kaže da je pisao dubrovačkim jezikom), dijalektni primjer *letušće* iz Boke kotorske, te *grmušča ptica* iz Habdelićeva rječnika. Navodi i Daničićevu *Istoriju oblika* (str. 369—370), iz koje da se vidi kako osim knjiga u kojima se crkveni jezik miješa s narodnim dočetak *-ušti* dolazi još samo u dubrovačkih pisaca, ali budući da su »Dubrovčani bili najdalji od

---

57 Mikl. navodi *Izdrailь* i izv., ali i *Izrailь* i izv. — U AR IV *Izdrael* i izv. s navedenim suglasničkim skupom *-zdr-* dolaze samo u hrvatskim izvorima u kojima u jeziku ima crsl. crta, uglavnom u Ant. Dalmatina; pridjev *izdraelski* potvrđen je 2x i iz RL, ali to je očito unos iz predloška. Oblik *Izdraiļ* nije potvrđen, a pridjev *izdraiļski* dolazi također u Ant. Dalmatina. Za oblik *Izrael* najstarija je potvrda iz BL, a od dubr. pisaca potvrđen je iz Dimitrovića i Gundulića, *izraelski* također dolazi u BL, a ostale su potvrde znatno mlađe, *Izraelov* dolazi u Vetranovića i Andrijaševića, dok su za *Izraiļ* potvrde samo srpske.

58 Mikl. *požděti* upućuje na *požrěti, požrǫ*. — u AR XI s. v. *pождrijeti*, *požđrem* i *požderem* kaže se da su najstarije potvrde za umetnuto *d* između *ž* i *r* dubrovačke iz 16. st. (Š. Menčetić, RL, *Libro*), a da čakavci i kajkavci nemaju toga *d*.

59 Rešetar ih (1952:53) spominje samo u vezi s promjenom *-že-* > *-re-*, za koju kaže da dolazi samo u starijim spomenicima (13.—15. st.). U našim molitvenicima ta promjena nije potvrđena. Tako u VHM: *može* (4x), *možemo* 48r, *pomožet* 12r, *primožeš* 131v; ADM: *može* (4x), *možeš* (2x), *ne možemo* 38v, *pomože* (2x), *pomožeš* (2x), *pomožemo* 19r.

kńiga pisanijeh crkvenim jezikom« (!), oni takve oblike nisu primali neposredno iz crkvenih knjiga. On navedeni dočetak pokušava drugačije protumačiti, naglašavajući »da se nalazi samo *-ušti* a nikada *-ešti*« (što naši primjeri iz ADM opovrgavaju!), ističući da »ovakovi oblici na *-ušti* nijesu pravi participi već redovno imaju značenje pridjeva«. Dovodi ga u vezu i s ruskim dočetkom *-uščij*. A budući da slavenski jezici koji nisu bili pod utjecajem crkvenoga jezika nemaju ništa usporedivo s našim *-ušti* i rus. *-uščij*, pretpostavlja da su takvi oblici »prešli iz crkve u narod bez promjene baš s toga, što se nijesu osjećali kao participi«, pa se *-ušti* »uzimļe kao samostalan nastavak« kojim se tvore pridjevi i od drugih pridjeva i imenica i u kojemu se *št* »shvaća kao pravo naše *št*, koje je postalo od palataliziranog *st-sk*«. Njegov je zaključak kako »za cijeli ovaj proces treba uzeti da se obavio u živom narodnom govoru«, pa su dubrovački pisci uzeli takve oblike »iz narodnoga govora a ne iz crkvenijeh knjiga«. Slično Rešetar govori i pri kraju znanstvene karijere (1952:48, 83). Ipak za naznačeni put — iz crkvenoga jezika u narod, a iz narodnoga u književni — iz narodnoga jezika ima premalo potvrda. Očito se radi o knjiškim tvorbenim sufiksima *-ušti, -ešti* crsl. participnoga podrijetla (sa stsl. izgovornom realizacijom!), koje su pisci počeli upotrebljavati iz stilskih pobuda i koji se postupno šire iz starijih spomenika u mlađe. Tako u VHM dolazi samo jedan takav primjer, i to s pogr. grafijom, koja pokazuje da ga prepisivač VHM nije razumio: *Gospodine, postavi me polak tebe jere živušte ruke* (graf. pogr. *ſgiuu ſteruche*) *vojšte prima menje* 128r[60] i odmah dalje s ptc. prez. u funkciji gl. priloga na *-će*: *... misli moje raščińene su trudeće srce moje*. U ADM već ima više takvih primjera: *Kako veseleštijeh svijeh pribivalište u tebje jest* 1v, *Da se postide svi klańajušti se izdjelanju* 3v, *Blagosovite, balina i sva dvigušta na vodah, Gospodina!* 14v (ali neposredno ispred i: *sva rodeća na zemļi*), *S nenaviduštijemi mir miran bjeh* 27r, *Gredušti pridut s radostju noseće rukoveti svoje* 37r, te identičan primjer kao u VHM: *...postav[i] mene polak tebe jere živušte ruke vojšte prima meni* 86r, sve primjeri iz prvoga dijela ADM. Ovo su najstariji primjeri za navedeni sufiks. Od onih što ih navodi Rešetar najstariji su s kraja 15. stoljeća, a primjeri iz Držića pokazuju da su kao književnojezični rekvizit ušli i u dubrovačku književnost poznatih autora. Pri tome treba naglasiti da primjeri iz naših molitvenika dobrim dijelom zadržavaju participno značenje, pa i povratnu zamjenicu refleksivnih glagola: *veseleštijeh* 'onih što se vesele', *klańajušti se* 'oni što se klanjaju', *sva dvigušta* 'sve što se dviže (miče)', *s nenaviduštijemi* 's onima što nenavide', *gredušti* 'oni koji gredu', a samo se za primjer *živušte ruke* može potvrditi Rešetarovo mišljenje da »*živušti* nije 'volans' već 'vo-

[60] ADM i FDM na tome mjestu (Job 17_3) imaju: *živušte ruke*.

latile'« (1898: Rad 136, 103). Dakle, u početku su to bili participi u pridjevskoj i imeničkoj funkciji (a odlika participa jest sklanjanje!), čiji se dočetak kasnije mogao osamostaliti kao pridjevski sufiks. A *št* u dubrovačkih pisaca može se tumačiti razrješavanjem ligature *šta* (bilo glagoljičke, bilo ćiriličke) prema stsl. izgovornoj normi, koja se lako identificirala sa štokavskim *št* (ali ne u danoj gramatičkoj kategoriji). A da bi to znali, dubrovački pisci nisu mogli biti, kao što Rešetar kaže, »najdalji od kńiga pisanijeh crkvenim jezikom«.

Jedna od najkarakterističnijih čakavskih suglasničkih crta *j* < **d'*, prisutna samo u VHM u riječi *rojstvo*, opet se ne može tumačiti kao čakavizam na glasovnoj razini: riječ je očito prenesena iz predloška kao leksem: *Pomeni spasenje, Stvoriteḷu, kako od našijeh telesa puti od pričiste Divice rojstva obraz primio jesi* 34v i u drugoj varijanti: *Spomeni spasenje, Spasiteḷu, jere od našega tijela puti od pričiste Divice rojstva obraz prijal jesi* 59r, gdje je oba puta iz predloška zadržan i ikavizam *pričiste Divice*, drugi put i *prijal* (s dočetnim *-l*, ako se već *-ja-* < *-ję-* i uzme kao jedan od zapadnih štokavizama) prema za Dubrovnik leksički i glasovno *(-o* < *-l*) običnijem *primio* iz prvoga primjera. U ADM na tim mjestima stoji: *... od prječiste Djeve rodeći se obraz primio jesi* 21v, 51r. Dubrovački je leksem za čak. *rojstvo*: *porođenje*. Tako u molitveničkoj uputi: *od oktave Porođenja Božjega deri do Očištenja Blažene Djeve Marije govore se ... ovej antifane* 68r, te u molitvenim tekstovima: *ti uzvraćaš nam svetim porođenjem* 30r, *Radi porođenja tvoga izb(avi nas)!* 89v (ADM 17v, 124v gotovo isto), pa i *porođenica* 'roditeljica' 148r (u izvanof. mol.).

Vjerojatno su čakavizmi *ći, ćeri* u VHM (uk. 12x) i *hći, hćeri* u ADM (uk. 6x) uz *kćeri* 4r u ADM, premda Rešetar (1952:51) *hći* navodi među primjerima u kojima »u nekim prilikama ... biva ... od eksplozivnog gutturala spirant«, a još davno prije toga (1898: Rad 136, 111) kaže da je »u našem jeziku regbi od najstarijega vremena svuda proveden oblik *kći*«, tj. izvodi *hći* od *kći*, pa i oblike *ćer, ćeri* u ZL i RL tumači otpadanjem *k*, odnosno postavlja pitanje nije li to samo stvar grafije, tj. izostavljanje jednoga *c* u *chier* umj. *cchier* (ibid. 119). Čini se da primjere *ći, ćeri* u VHM Rešetar nije zamijetio. Ipak je vjerojatnije da su navedeni oblici i u RL kao i u našim molitvenicima ostaci čakavskih matica nego autohtone dubrovačke pojave, budući da je bilježenje promjene *k* > *h* u starim čakavskim tekstovima znatno učestalije.[61]

I druge neke pojave u kojima se naoko radi o suglasničkim razlikama treba zapravo tumačiti na drugim razinama, uglavnom leksičkoj. Tako su

[61] V. npr. za *Žića svetih otaca* Malić 1997:507—511, te potvrde za *hći/ći* i kose padeže u Rječniku na str. 600.

već spomenuta zamjenica *čto* (pored redovne *što*) i uz nju *kto* (pored *tko*) prije leksički crkvenoslavizmi negoli glasovni ili pravopisni.[62] Kao leksički čakavizmi vjerojatno su iz predloška preuzeti u VHM: *gda* 43r prema *kada* (42x), *igdar* 152v, *nigda* 108r, 110r uz ijekavsko *njegda* 108r, *nigdar* 1r prema *nikadar* 119v; u ADM: *nigda* 71r, 72v, *nigdar* 80v.

Jedini je čakavski suglasnički trag na glasovnoj razini *pravju* (1^{jd} prez.) u VHM s jednom od najranijih potvrda za čakavsku pojavu *j* < *ļ*[63] (< *pravļu* < *pravļǫ*) u izvanof. molitvi: *I pravju ti ... da podobno bude [na?] spasenje duše moje* 146v s prilično poremećenim/nejasnim tekstom, koji pokazuje da prepisivač nije dobro razumio predložak, pa je i opet preuzeo riječ kakvu je u njemu našao.[64] Budući da pojavu smatra mlađom, Rešetar (1898: Rad 136, 106) za sličan primjer u RL: *ustrpjuju* misli da »nije siguran«.

3. 2. Gramatička razina

3. 2. 1. Deklinabilni oblici

U imeničkoj se promjeni crsl. ostacima mogu smatrati oblici *i*-deklinacije (i muškoga i ženskoga roda). U jednini m. r. najuočljiviji je vokativ *Gospodi*, pri čemu je i opet preuzet crsl. leksem zajedno sa svojim morfološkim nastavkom. U VHM je navedeni vokativ potvrđen 107x, uz domaće *Gospodine* 196x, a u ADM 18x, i to samo u litanijskom zazivu: *Gospodi, pomiluj! Krste, pomiluj! Gospodi, pomiluj!* uz *Gospodine* (266x). Inače se imenica *Gospod* i pridjev *Gospodań* u ADM uopće ne upotrebljavaju. U VHM se imenica *Gospod* (uz *Gospodin*) i inače upotrebljava, ali je u ostalim padežima uglavnom prešla u glavnu promjenu. Tako uz N^{jd} *Gospod* (88x), u GA^{jd} *Gospoda* (68x), u D^{jd} *Gospodu* (11x) i samo jednom po *i*-deklinaciji: *Vaspojte Gospodi pjesan novu!* 28v; posvojni pridjev *Gospodań* (N^{jd} m. r. 5x, kosi padeži 34x, uključujući i one u kojima se dočetni suglasnički skup *-dń-* pojednostavljuje ispadanjem *d* — *Gospońa* i dr.) pored *Gospodinov* (uk. 23x). Množina *i*-deklinacije m. r. najbolje je sačuvana u zbirnoj imenici *ļudje*. U VHM: NV *ļudje* (6x) pored N *ļudi* (3x), D *ļudem* (6x), A *ļudi* (3x), L *u ļudeh* (2x), I *ļudmi* (1x) — G *ļudi* (5x) nije relevantan padež jer je jednak i u staroj i u novoj deklinaciji; u ADM: N *ļudje* 32r pored *ļudi* 117r, L *u ļudeh* 33r. U ženskoj *i*-deklinaciji u VHM potvrđen je D^{mn} *kostem* 76r, 81r, L^{mn} *u zapovijedeh* 159r, *u časteh* 44r pored novijega *u častih* 10r, I^{mn} *pomoćmi* 38r;

---

[62] Za *čto* iz VHM Rešetar (1952:69) kaže da je »bez sumnje isto tako dalmatinskog porijekla kao i njegovo *kto*«. Valjda tu pod »dalmatinski« misli ‘crkvenoslavenski’.

[63] Najranije su poznate potvrde za tu pojavu iz *Povaljske listine* iz 1250. godine (Malić 1988:98—99).

[64] U VHM i ADM nema drugih potvrda za glagol *praviti* ‘govoriti, kazivati’.

u ADM: G^{mn} *od stvareh* 119v, D^{mn} *kostem* 111r, 116r (na istim mjestima kao u VHM: Ps 37_4 i 101_6), *zvijerem* 85v, L^{mn} *u časteh* 6v, 33r, I^{mn} *kostmi* 74v. Nastavci *i*-deklinacije potvrđeni su i u imenica što redovno pripadaju glavnoj promjeni. Tako u VHM: u m. i sr. r. L^{mn} *u neprijateļeh* 161r, I^{mn} *ispitmi* 39r, te *putmi* (od *puto*) i *okovmi* (od *okovo*[65]) u istom primjeru: *Za svezati care ńih putmi*[66] *i slavnih ručnimi okovmi gvozdenimi* 29r, te zb. im. sr. r. *ustmi*[67] 31r (pogrešna grafija dvaju od navedenih primjera pokazuje da oni potječu iz predloška i da su dubrovačkom prepisivaču bili nepoznati); u ž. r. L zb. im. *u gusleh* 16v; u ADM: I^{mn} m. r. *grijesmi* 80r, L^{mn} ž. r. *u tmeh* 18v, 86r pored *u tmah* 104v. Crsl. nastavak D^{mn} m. r. ima i broj *tri*: *svijem trem* [tj. Bogu Ocu, Sinu i Svetomu Duhu] *čast jedina!* VHM 54v, ADM 45v.

Od imenice *vrijeme*[68] u VHM izjednačeni su D^{mn} i I^{mn} u obliku *vrimenmi*, i to prema I^{mn} *n*-deklinacije m. r. U sr. r. taj bi oblik imao glasiti *vrjemenam* (< *-enьmъ*), ali u konzonantskim deklinacijama u to je doba vjerojatno i u hrvatskoj crsl. normi i u narodnim govorima dolazilo do raznih preklapanja i međuutjecaja.[69] Primjeri iz VHM: *I mir tvoj našijem podaj vrimenmi* (of. mol.) 33r, *...vrimenmi polita nebeska milost* (himan) 4r. Navedeni molitveni citat za D^{mn} iz VHM u ADM postaje molitvena formula: *I mir tvoj našijem daj vrjemenmi!*, koja se ponavlja 7x. Od navedene imenice potvrđeni su još A^{mn}: *pameti budi uspomena, smrti menje pomńa ovaj u vrjemena odlučena s devocionom* VHM 142r i V^{mn} = N^{mn}: *Vrjemena, bud'te tvojom pomoćju mirna* ADM 130r, te sa suglasničkom promjenom *vr- > br-* N^{mn}: *...i brjemena budut tvojim zaštićenjem tiha* VHM 95r, *Jeda li su ... godišta tvoja kakono čovjeka brime//na* VHM 111v//112r, *Ovaj brjemena odlučena s devocijunju* ADM 98r,101r.

I oblike *u*-deklinacije najvjerojatnije možemo držati crsl. tragom. Tako u VHM V^{jd} *sinu*[70] dolazi samo u zazivu *Gospodine Isukrste, Sinu Boga živoga* 139r pored *Sine Božji, moļu te* 91v; u ADM u V^{jd} dolazi samo *sinu*: u navedenom zazivu (8x) i u još 2 primjera: *Sinu, odkupiteļu svijeta, pomiluj nas!*

---

[65] U AR VIII potvrđene su samo imenice m. i ž. r. *okov* i okova, ali za sr. r. u VHM v. primjer za N^{mn} : *Primi moļenja naša da nas i svijeh raba tvojih kojih grjehovna okova zatezaju ... odriješit* 94r.

[66] Graf. pogr. *popmi* — ADM i FDM: *u putila*.

[67] Također s pogr. graf. *iſtini* — ADM i FDM: *po usta*.

[68] N^{jd} *vrijeme* potvrđen je u ADM 116v; N^{jd} u liku *brijeme* VHM 81v, te A = N *brijeme* u VHM 12x, a u ikavskom liku *brime* 5x; A = N u liku *brijeme* u ADM dolazi 16x.

[69] U D^{mn} *n*-osnova m. r. prvotni je nastavak (s proširenom osnovom) bio *-enьmъ*, a u I^{mn} *-enьmi*; u *n*-osnova sr. r. D^{mn} imao je nastavak *-enьmъ*, a I^{mn} *-eny*.

[70] V^{jd} *sinu* potvrđen je i inače u hrvatskoj književnosti od 14. do 17. st. — v. npr. za *Šibensku molitvu* i *Žića svetih otaca* Malić (1973:136; 1997:518); za lekcionare Rešetar (1898: Rad 136, 126); za kasnije razdoblje AR XV s. v. *sin*.

120v, *Sinu Božji, tebe molimo* 126r. U množini su od oblika *u*-deklinacije potvrđeni N, V= N i G. Tako u VHM: *sinove* (N 6x, V 26v) pored *sinovi* (N 4x), *volove* 5v; u ADM: *sinove* (N 4x) pored *sinovi* (N 4x, V 14r), te G^{mn} i čakavski $A^{mn} = G^{mn}$ *mater od sinov* 42v, *I vidiš sinov tvojih* 38r. Imenica *sin* ostale potvrđene padeže ima po glavnoj promjeni. Tako G^{jd} i $A^{jd} = G^{jd}$ *sina* u VHM 20x, ADM 15x, I^{jd} *sinom* u VHM 4x, ADM 10x, D^{mn} *sinovom* VHM 136v, A^{mn} *sinove* ADM 2x.

U N^{mn} i V^{mn} nastavak *u*-osnova dolazi i u nekih imenica koje prvotno nisu pripadale *u*-osnovama — tako u VHM: N^{mn} *Popove tvoji obuku se u pravdu* 169r, V^{mn} *Blagosovite, popove Gospodńi, Gospoda!* 26v, *Hvalite Gospoda ..., gore i svi brigove!* 28r, *Svi sveti popove i djakove...* (lit.) 88v; u ADM: V^{mn} *Svi sveti popove i djakovi...* (lit.) 123r pored *Blagosovite, popovi Gospodinovi, Gospodina!* 14v.

Ostatak je *u-/(ju-)*deklinacije i za čakavštinu karakterističan nastavak *-ov*/*-ev* u G^{mn}, koji je u dubrovačke molitvenike očito ušao iz čakavskih predložaka. Tako u VHM: *od anđelov* 5r, *apostolov* (7x, ugl. u varijantama molitvene formule *apostolov tvojih Petra i Pavla i druzijeh apostolov tvojih nas zastupi pomoćmi*), *grijehov* (7x), *prorokov* 31r, 71v, a jednom dolazi i tipično čakavski $A^{mn} = G^{mn}$: *ne poznaše putov mojih*[71] 3v; u ADM: *anđelov* 15v, *apostolov* (12x), *grijehov* (6x), *grješnikov* (4x), *kraļ od kraļev* 11v, 28v, *prorokov* 18r, *učenikov* 95v, *uznikov* 117v, *valov* 15v uz hibridno: *Tebe slavni apostolova kor, tebe prorokova hvaļeni broj* 8r (s dubr. množinskim genitivnim *-a* pridodanim čakavskom *-ov*). Oblike G^{mn} *knezova* VHM 12r i *kraļeva* ADM (4x) ne treba smatrati hibridnim oblicima, premda je inače u oba molitvenika u jednosložnih imenica češća kratka množina.[72]

Ostatak je crkvenoslavenske deklinacije ličnih zamjenica A^{mn} *ni* (pored *nas*) u VHM: *...podaj, prosim, da ju za ni moleće čuli smo* 43v, *Nego ako Gospodin bio bi va*[73] *nas — da reče sade Izdrael — nego ako Gospodin bio bi va nas <va ni>*[74] *gda ustaše ļudi na ni, i živijeh požli bili [bi] nas. I kada prognjevaje se jakost ńih na ni, kako voda bi ni potopila* 43r (Ps 123_{1-4}) — gotovo doslovno iz crsl. *Jako ašće ne Gospod bil bi v nas, da rečet ниńe Iz(drai)ļ, jako ašće ne Gospod bil bi v nas, vněgda vstati č(lově)k(o)m na ni, ubo živěh požrli ni biše. Vněgda progněvati se jarosti ih na ni, ubo voda bi ni potopila* (Vajs 168). Crkvenoslavizam može biti i nesažeti posvojni genitivni oblik lične zamjenice za 3. l.

[71] V. u prethodnom odlomku i *sinov*.

[72] Primjerice, u VHM uz N^{mn} *knezi* 8v, 28 r i *knezovi* 8r, A^{mn} *knezove* 10v, ili ALI^{mn} *puti* 46v, 75r, 79v i noviji A^{mn} *putove* 31v i dr.

[73] Sva tri puta pogr. graf. *na* umj. *ua* (= va).

[74] Uz *va nas* suvišno ponovljeno iz predloška starije *va ni*.

ž. r. *ńeje* potvrđen u ADM (3x) uz jednu potvrdu za sažeto *ńe*: *podaj da ... ńe milostivijem nastojanjem ... od smrti vjekuvječńe oslobodimo se!* 161v. VHM nema potvrđeno posvojno *ńeje, ńe*, nego samo jednom s prijedlogom: *od ńe put* 69v. Vjerojatno je crkvenoslavizam, koji dolazi u značenjski naglašenim kontekstima, pokazna zamjenica *saj* i njezini kosi padeži i izvedenice. Najviše je potvrda iz VHM: N^{jd} m. r. *saj primit blagosov od Gospodina* 8r, *Saj budet velik i sin Višńega nazove se* 65v, G^{jd} m. r. *...koji od segaj svijeta priminuše* 104r (isto i ADM 66r) i u prilogu *segaj radi uzneset glavu* 50r, D^{jd} m. r. *blizu bjeh rodu semuj* 3v, N^{jd} sr. r. *Kako bude/budet sej, jere muža ne poznam* 66r, 66v, L^{jd} m. i sr. r. *k tebi uzdišemo tužeći i plačuće u sem tužnom dolu* 70v, *Isusa, blagoslovļeni plod utrobe tvoje, nam po sem izašastji pokaži* 70v. Osim spomenutoga primjera iz VHM u ADM je još jedna potvrda za G^{jd}: *prjeslavna kraļice od segaj svijeta* 46v. VHM na tome mjestu ima složenicu: *prislavna carice segasviječńa* 55v. Istoga je podrijetla (preoblikom N^{jd} sr. r.) uzvik *se, sej*, potvrđen samo u VHM: *Se, začneš u utrobi* 65r (2x), *Sej, počneš u utrobi* 65v, 67r, *Sej, Djeva počnet* 63v, 87v, 68r, *Sej, Marija rodi nam Spasiteļa* 69r.

U pridjevsko-zamjeničkoj deklinaciji jedini je čakavski (i to sjevernočakavski) ostatak genitivni nastavak *-ega* u nepalatalnoj promjeni, potvrđen u ADM: *Tebe molim da ... [me]ne ... budeš zbļudati i čuvati od svakega smrtnoga grijeha* 138v (izvanof. mol.). Drugo su već spomenuti oblici odnosne zamjenice *ki, ka, ko*, koja je u oba molitvenika preuzeta na leksičkoj razini zajedno sa svojom paradigmom. Rešetar tu zamjenicu ne dovodi u vezu s čakavizmom, nego kaže: »Za upitnu (i relativnu) pridjevsku zamjenicu cijelo se vrijeme[75] miješaju kraći oblici (od *k-*) i duži (od *koj-*), ali tako da su uvijek mnogo običniji ovi duži. ... Od kraćih oblika najviše se nalazi *ki* (nom.-ak. sing. i nom. pl. m. roda)« (1952:69—70). On se ne pita zašto su duži oblici u dubrovačkim spomenicima običniji.

Za redni broj ‘treći’ Rešetar (ibid. 75) navodi da mu je »redovno oblik *tretji* s nepromijenjenom sekundarnom grupom *tj*«, pa je oblik *treti* u našim molitvenicima očito trag čakavskoga predloška, a javlja se na identičnim mjestima (u molitveničkim uputama) u oba molitvenika: *Na nokturan treti* VHM 121v — *U treti nokturan* ADM 81v, *O treti dio dne* VHM 140r, ADM 96v pored *tretji*: *Lekcijon tretja* VHM 112r, *Molitva tretja* VHM 138r, *Čtenje tretje* VHM 66r, ADM 6v, 57r, 74r.

3. 2. 2. Glagolski oblici

3. 2. 2. 1. Prezent i imperativ

Rečeno je da ovom prigodom nećemo razmatrati starije oblike 1^{jd} prez.

[75] Tj. u spomenicima koje razmatra kao »najstariju dubrovačku prozu« — op. D. M.

na *-u/-ju*, premda su u naše tekstove vjerojatno ušli iz predložaka s kojih su prepisivani, ali spomenut ćemo jedan obratan slučaj: da glagol s atematskom osnovom, tj. s redovnim dočetkom *-m* u 1jd prez., poprima nastavak *-ju*: *poznaju* umj. *poznam* ADM 89r, koji se priređivaču teksta vjerojatno činio knjiškijim. Očiti su crsl. tragovi u prezentskoj paradigmi u VHM: 3jd *pribivajet* 37r, *prosvjetļajet* 69r i bez crsl. dočetka *-t*: *kada progńevaje se jakost ńih na ni* 43r, 1mn *da tebi ... čistim srcem ugađajemo* 95v, te s crsl. nastavkom *-m*: *Svemogući vičńi Bože, ... priležno tebe molimo da za ńih molitvi izlivajem i vršim* 96v (oboje u of. mol.), 3mn *Ne sramuju se ... neprijateļi moji* 114r, *Blaženi mrtvi koji u Boga umiraju* 102r, 137r, *...svijeh raba tvojih kojih grjehovna okova zatezaju*[76] 94r, te u optativnoj službi: *Da ... posramuju se vakup ištuće duše moje!* 92r i *Da se ne posramuju u vijek!* ADM 9r — sve bez crsl. dočetka *-t*. U ADM pored navedenoga takav je crsl. prezentski oblik još samo jedan: 1mn *...koji svete Djeve ... uspomenutje počitajemo* (of. mol.) 33v.

Crsl. nastavak *-m* dolazi i u 1mn imperativa, uglavnom u oficijskoj uputi *Pomolim se!* — u VHM 16x pored *Pomolimo se!* 18x, u ADM 15x pored *Pomolimo se!* 2x. Veći broj crsl. potvrda u odnosu na domaće u ADM pokazuje kako je njegov priređivač bio svjestan ekspresivne funkcije toga oblika pri pozivanju sudionika u obredu na zajedničku molitvu i usredotočivanje na nju. U VHM dolazi još pokoji primjer za 1mn imperativa na *-m*. Tako u oficijskim molitvama iza upute *Pomolim se!*, gdje se može odrediti iz konteksta i u kojima je i inače sačuvano dosta starine: *...podaj, prosim, da ju za ni* [tj. 'nas'] *moleće čuli smo, po kojoj dostojimo tvorca života primiti* 41v, *Bože, ... molimo te zato da ńih dopustiš u vičńi skup života. ... Bože, molim milost tvoju da našega zbrojišta bratju i sestre ... sa svetijemi tvojimi ... priti dopustiš* 103v—104r, te u versu: *Blagosovim Gospodina!* 143r.

U VHM je potvrđen neobičan oblik *hotijem*, koji Rešetar (1952:79) tumači kao 1jd imperativa glagola *hotjeti* 'da htjednem', a za identičan oblik *budijem* iz RL kaže da je »uprav optativ« stsl. podrijetla (1898: Rad 136, 165—166), dakle je izravan trag crsl. predložaka. Kako taj oblik u VHM dolazi samo u izvanoficijskim molitvama, nemamo mogućnosti provjere, a molitveni konteksti u kojima se javlja dosta su nejasni (oštećeni). U molitvi nepotpuna teksta u kojoj se javlja prvi primjer miješa se 1jd i 1mn, tako da nije posve jasno ni radi li se o jednini ili množini, niti je li u pitanju prezent 'hoću/hoćemo' ili optativ 'da ushtjednem/ushtjednemo': *Moļu neizmirenu milost tvoju da dopustiš menje ostatak od ovogaj dne bez grijeha minuti, da u ruci neprijateļ neprijazan [...], s tvojom pomoćju da izbudemo* [*uzbudemo*?] *u zapovijedeh tvojih u službi stati. Tebje bo, Gospodinu Bogu momu, hotijem ugoditi* 159r. U ostala je dva primjera sigurno optativ: *Tebje dan od dobit-*

[76] Mik. *zatęzati, -zajǫ, -zaješi.*

ja, izdajuće moje neprijateļe, ukripļujući moje jakosti, da za tebe vazda naučena hotijem biti slobodna 160v; *Bože, ... dopusti menje, nedostojnoj službenici tvojoj, takoj ńega samoga anđela počitati da po ńem hotijem u svijeh mojih neprijateļeh vazda zbļusti i veseliti se* 161r.

Najčestotniji je crsl. morfološki ostatak u svim starim hrvatskim tekstovima, pa tako i u VHM i ADM, dočetak -*t* u 3^{jd} i 3^{mn} prezenta.[77] Prema Rešetaru (1898: Rad 136, 162—163) ti su oblici općenito češći u svršenih glagola (tj. u službi futura) i u jednini nego u množini. VHM se dosta dobro slaže s tim Rešetarovim zapažanjem, s time da su u njemu oblici za 3^{mn} općenito rjeđi od onih za 3^{jd}. Broj potvrda je velik (za 3^{jd} preko 150, za 3^{mn} preko 70), ali ipak su mnogo češći oblici bez toga dočetka. U ADM dočetak -*t* znatno je rjeđi nego u VHM (u jednini 58 potvrda, u množini samo tri: *pridut* 37r, 59v, *uzradujut se* 89v), a dolazi u futurskoj funkciji prezenta i u zavisnim rečenicama, osim jednoga izuzetka, kad se taj dočetak veže uz prezent nesvršenoga glagola, ali na značenjski istaknutu mjestu — na početku Marijina hvalospjeva iz Lukina evanđelja u Marijinskom oficiju: *Veličit duša moja Gospodina* (što se u oficiju ponavlja 4x). Da oblici s tim dočetkom nisu slučajni zaostaci iz predložaka, pokazuju brojni primjeri u kojima je variranje oblika s dočetkom -*t* i bez njega unutar istog iskaza služilo kao stilsko sredstvo izbjegavanja morfološke monotonije, naglašavanja važnijega glagolskog sadržaja i dr. Tako npr. u VHM: *Ogań prid ńim pride i popalit okolo neprijateļa ńegovih* 14v, *Prostidut se svi koji se klańaju izdilanju* 15r, *...i ne usnet koji bļude Izraela* 40r, *zatuńe bdet ki ga strgu* 46r, *ne postidet se kada govore* 52v, *Da postidet se i uzvrate se svi* 57v, *...da svaka naša molitva i čińenje od tebe vazda počińet se i tobom počanšijem svrši se* 96r itd. itd., te u formuli *Koji s tobom živet i kraļuje u jedinstvu Duha Svetoga Bog* (6x); u ADM: *Izidet duh ńegov i vrati se u zemļu svoju* 7v, *Ne postidit se kada uzgovori neprijateļem* 37v, *Pošļe riječ svoju zemļi i rastopit ńu* 44v, *Od koga ne napuni ruku svoju ki žńet, ni skut svoj ki snope svoje zbira* 49v, *I cvijet od korijena ńegova izidet i počine na ń duh Gospodinov* 54r, *...da svaka naša molitva i djelo od tebe vazda počne i po tebje početa svršit se* (obratno nego u VHM!) 130v itd. itd. Dočetak -*t* prerasta u književnojezično obilježje trećega lica, te se veže i uz neke druge glagolske oblike, najčešće aorist. Tako u 3^{jd} aorista: *Zaklet se Gospod Davidu istinom i ne privari ńega* VHM 169v; više je primjera u ADM: *Blaženi muž ki ispunit pohotjenje svoje od ńih!*[78] 37v, 44r, *Zaklet se Gospodin i ne uskaje se*[79] 41v, *Izidet duh ńegov i vrati se u zemļu svoju* 65r, pa čak i

[77] Zanimljivo je da upravo naprijed navedeni izrazito crsl. obilježeni prezentski oblici nemaju toga dočetka (*progńevaje se, ne sramuju se, umiraju, zatezaju, posramuju*).

[78] Suvr. prijevod — Ps 126_5: *Blago čovjeku koji njima napuni tobolac.*

[79] Suvr. prijevod — Ps 109_4: *Zakleo se Jahve i neće se pokajati.*

u ptc. prez. (u imeničkoj funkciji): *Spasenijeh nas učini, sluge tvoje, ... ufajutće* u tebe (3^{mn} prez. na *-t* + participni nastavak) 127r.[80]

Tvorba perfekta (i imenskoga predikata) s punim oblicima prezenta pomoćnoga glagola *biti*, osobito s postpozicijom tih punih glagolskih oblika, prepoznatljiv je morfološko-sintaktički crkvenoslavizam u svim starim hrvatskim latiničkim tekstovima, pa tako i u ovima. Izmjenična upotreba tih punih i enklitičnih oblika pomoćnoga glagola služi kao stilsko sredstvo u izbjegavanju jednoličnosti iskaza ili u isticanju neke glagolske radnje. U VHM u imenskom predikatu pretežu puni oblici u postpoziciji, dok u perfektu u 1^{jd} i 2^{jd} pretežu enklitični oblici, a u 3^{jd} puni (za 1^{mn} samo je jedna potvrda, a za 2^{mn} i 3^{mn} nema ih uopće). U ADM u obje kategorije u 1^{jd}, 3^{jd} i 3^{mn} pretežu puni oblici, i to u perfektu samo u postpoziciji, a u imenskom predikatu ima primjera i za prvo mjesto pomoćnoga glagola. U 2^{jd} podjednaka je zastupljenost punih i enklitičnih oblika, za 2^{mn} nema potvrda. U 1^{mn} u perfektu su tri potvrde za enklitični oblik, a u imenskom predikatu jedna za puni. Navedene razlike među ovim spomenicima (uz uvid i u druge spomenike toga vremena) pokazuju da je variranje punih i enklitičnih prezentskih oblika pomoćnoga glagola i njegova mjesta u rečenici u navedenim gramatičkim kategorijama postalo općim sredstvom stilskoga izražavanja u srednjovjekovnoj hrvatskoj književnosti, te da ih redaktori/prepisivači dubrovačkih molitvenika vjerojatno nisu izravno prenosili iz predložaka kojima su se služili, nego se svaki od njih postojećim jezičnim mogućnostima služio na svoj način, oblikujući jezični iskaz kako je sam držao da je najsvrsishodnije za postizanje određenih stilskih efekata, a time i za usmjeravanje čitateljske/slušateljske pažnje na određene vjerske sadržaje. Navest ćemo samo neke primjere u kojima su prisutna variranja navedenih mogućnosti oblikovanja perfekta i imenskog predikata. VHM: *Taj jest Gospodin Bog naš, mi jesmo puok ńegov* 3r, *Odpustio jesi bezakonje ļudi tvojih, pokrio si sve grijehe ńih. Ukrotio si vas gnjev tvoj od nas, uzvratio jesi gnjeva od srdbe tvoje* 35v (zrcalna struktura rečenice: jesi — si // si — jesi), *Ti cesar slave jesi, Krste. Ti Oca vječńega jesi sin* 71v, *Ja jesam poražen kako trava i usahlo je srce moje zašto zabio sam blagovati kruh moj* 80v, *Priličan učińen jesam pelikanu u pustińi i učińen jesam kako ptić noćni* 81r, *Ti jesi, Gospodine, zemļu stvorio u počeli [i] stvorenje ruku tvojih jesu nebesa* 83r, *Gospodi, pomańkal jest duh moj* 85r itd. Temeljne vjerske istine i drugi važni iskazi u navedenim se kategorijama redovito izriču upotrebom punog oblika pomoćnoga glagola: *Blažena jesi među ženami* 30v, *Blagoslovio jesi, Gospodi, zemļu tvoju* 35v, *Djevo, neuvriđena pribila jesi*

[80] Teško je objasniti dočetak *-t* u 2^{jd} imperativa: *Pomilovanjem milosti tvoje odriješit nas!* VHM 168r.

47v, *Lijepa stvorena jesi i blagoditna* 53v, *Ja mati jesam krasne ļubavi* 59v, *Ne boj se ... našla jesi milost u Boga* 65v, *Puna jesu nebesa i zemļa slave tvoje* 71r, *Oče naš, koji jesi na nebesijeh* 92r, *Ja jesam uskrsnutje i život* 137r, itd., ali ipak i: *viđte jere ja sam Bog* 11v, ali u ADM na adekvatnome mjestu: *viđte jere ja jesam Bog* 1r. — Ostali primjeri iz ADM: *Kako veseleštijeh svijeh pribivalište jest u tebje.... Antifana: Kako veseleštijeh svijeh pribivalište u tebje jest, sveta Bogorodice* 1v (s istim redoslijedom dijelova imenskog predikata, ali sa zamjenom mjesta priložne oznake u antifonskoj replici), *Blažena ti jesi među ženami i blaženi plod od utrobe tvoje! Jere koga nebesa obujati ne mogahu, ti ga u utrobu primila jesi* 6r, *Ti si kraļ slave, Krste, ti Oca vječni Sin jesi* 8r, *Uznesena jest Marija na nebo* 11r, *...kako govorio jest po usta svetijeh prorokov svojijeh, koji od vijeka jesu* 18r, *...i ispovijem se imenu tvomu, Gospodine, jere dobro jest zašto od svake smeće izbavio me jesi* 22r, *Očce skrušilo se jest i mi izbavļeni jesmo* 32v, *Sada dopustio jesi, Gospodine, raba tvoga po slovu tvojemu u miru. Jere vidješe oči moje spasenje tvoje što jesi ugotovio prid licem svega puoka* 59v (zrcalna struktura: particip + pomoćni glagol // pomoćni glagol + particip), *Zašto jesam mučala, zatoj su se postarale kosti moje* 109v, *Učińena jesam nevoļna, zgrčila sam se deri do konca* 111v, *Jere neprijateļi moji živu i ustanovitili se jesu svrhu mene oni koji me jesu nenavidjeli* 113r (particip + pomoćni glagol // pomoćni glagol + particip) i dr., odnosno u nesloženim rečenicama: *Mnogo uzvišen jesi nada svijemi bozi* 4r, *Ti ga u utrobu primila jesi* 6r, *Od vijeka ti jesi!* 10v, *Ovo jest dostojanje Gospodinovo* 37v, *Krasna jesi i lijepa, hći jerozolimska* 38r, *Kako dažd na runo sišao jesi* 58v, *... grijesi moji jesu uzljezli svrhu tijela moga* 111r, *Srdce moje smućeno jest* 111v, *... boci moji napuńeni jesu himbe* 111v itd. itd.

Čakavski je trag 3^{mn} prezenta pomoćnoga glagola *hotjeti — hote*. VHM: *I ona* [tj. nebesa] *hote pomańkati, a ti vazda hoćeš pribivati. I svi se hote postarati kako svita i kako svitu hoćeš prominiti ńih* 83r; ADM: *i zlobni hote se obratiti k tebje* 114v, pored domaćega štok. *hoće* — VHM: *I radovati se hoće kosti od umiļenih* 79r, *i zli hoće se obratiti k tebi* 79v, *I hoće se bojati ļudi imena tvoga* 82r, *I sinovi od sluga tvojih hoće pribivati u vijeke* 83r; ADM: *i radovati se hoće kosti od umiļenijeh* 114r, *I svi se hoće postarati kako svita* 118r, *I sinove od sluga tvojijeh hoće pribivati u vijek* 118r. Kako su ovdje puni oblici prezenta pomoćnoga glagola upotrijebljeni u oblikovanju futura I., radi se o crsl. tvorbi futura. Isto vrijedi i za ostala lica, npr. VHM: *oprati hoću svaku noć suzami posteļu moju* 73v, *Operi mene i hoću biti bio veće nego snijeg* 79r, *dojti hoćeš suditi žive i mrtve* 150r (v. i već navedene oblike za 2^{jd} uz *hote*), *I sjeme ńih hoće biti povješeno* (hiperijek.!) 83r, *Duh tvoj dobri hoće me povesti u zemļu pravu* 85v i dr.; ADM: *...operi me i hoću biti bijela kako snijeg* 114r, *... i prilična hoću biti onijem koji ulaze u jamu* 120r, *...i raščiniti me hoćeš grijesmi mladosti moje* 80r, *I ona* [nebesa] *hoće pomańkati, a ti vazda hoćeš pribivati. I svi se hoće*

postarati kako svita i kako svitu hoćeš prominiti ńih 118r, ...*i radovati se hoće kosti od umiļenijeh* 114r i dr. Treba napomenuti da u VHM još (neznatno) prevladava tvorba futura s punim oblicima pomoćnoga glagola, a u ADM je izrazita prevaga enklitičnih, za razliku od oblika tvorenih prezentom pomoćnoga glagola *biti* (perfekt i imenski predikat), u kojima su i u ADM češći puni oblici pomoćnoga glagola.

3. 2. 2. 2. Aorist i imperfekt

U izricanju prošlosti uz perfekt u oba su razmatrana molitvenika zastupljeni aorist i imperfekt, pri čemu je aorist češći. U načelu, aorist se tvori od svršenih, a imperfekt od nesvršenih glagola (za perfekt toga ograničenja glagolskoga vida nema), ali u staroj hrvatskoj književnosti (kao i u starocrkvenoslavenskim tekstovima) potvrđeni su i aoristi od nesvršenih, a imperfekti od svršenih glagola (imperfektivni aorist i perfektivni imperfekt), najčešće u osobitoj sintaktičkoj funkciji. Za spomenike staroslavenskoga kanona te je posebne funkcije imperfektivnog aorista i perfektivnog imperfekta obradio još 1961. Eduard Hercigonja. Prema njemu se aoristom nesvršenih glagola izriče određeno trajanje između dviju točaka imperfektivne radnje, a imperfektom svršenih ponavljanje, učestalost, niz svršenih radnji.[81] Za »primorske lekcionare« i za spomenike »najstarije dubrovačke proze« te je oblike uočio Rešetar[82], ali on navodi samo posebnu stilističku funkciju imperfekta, te kaže kako »imperfekt perfektivnijeh glagola (u starije doba) naznačuje djelo koje se u prošlosti ponavļa« (1898: Rad 136, 193). Imperfektivni aorist i perfektivni imperfekt u svojim su posebnim funkcijama, primjerice, dosta dobro zastupljeni u čakavskom spomeniku *Žića svetih otaca* (prepisanom krajem 15. st. sa znatno starijega predloška, vjer. iz 14. st.).[83] Kako se u starijoj hrvatskoj književnosti uglavnom radi o tekstovima u kojima ima crkvenoslavenskih jezičnih crta na raznim razinama, i spomenuta je stilistička (dakle književnojezična) funkcija aorista i imperfekta najvjerojatnije crsl. nasljeđe. Ovdje ćemo se osvrnuti na aorist nesvršenih i imperfekt svršenih glagola u VHM i ADM, a razmotrit ćemo i neke upitne oblike. Tvorba aorista pokazuje noviji razvojni stupanj (*infinitivna osnova na samoglasnik + -h, -Ø, -Ø, —, —, -sta, -smo, -ste, -še; infinitivna osnova na suglasnik + -oh, -e, -e, —, —, -osta, -osmo, [-oste], -oše*). Navedeni nastavci pokazuju i potvrđenost 3. lica dvojine. Naime, u oba molitvenika dolaze po dva primjera za 3^{dv}: *sušu osnovasta ruci ńegovi* VHM 2v, *pravda i mir obļubista se* VHM 36v, ADM 23r, *uznesosta se*

81 Hercigonja 1961:110, 121.

82 1898: Rad 136,171, 192—193, 1952:81, 93.

83 Malić 1997:540—541, 544, 548.

oči moje ADM 50v. U imperfektu je još očuvano starije stanje, u kojemu uz imperfektivne nastavke *-ah, -aše, -aše, -[a]homo?, —,*[84] *-ahu* i *-jah, -jaše...* (ovi drugi jotiraju prethodni suglasnik osnove) određene skupine glagola još tvore imperfekt nastavcima s *jatom* (*-ěh, -ěše...* > ikav. *-ih, -iše...*, ijek. *-ijeh, -iješe.../-jeh, -ješe...*).[85] To su glagoli 1., 2., 6. i 7. razreda I. vrste, glagoli II. vrste, 1. razreda III. vrste i neki nepravilni glagoli, među njima *h(o)tjeti*. Glagoli *biti* i *h(o)tjeti* imaju i aorist i imperfekt. Glagol *biti* ima aorist od *byhъ...* > *bih...*, a imperfekt od *běhъ...* > *bjeh/bijeh...*[86] (nema *bijah...*), ali ipak je jednom u 3^{mn} potvrđen aoristni oblik *bješe* (< *běhъ...* — u 1^{jd} identičan s imperfektom): *Evo, inostranci i Tiri i puci etejopski bješe tuj* VHM 12v (u ADM 1v: *...oni biše tuj*). 3^{jd} imperfekta *bješe* potvrđeno je u VHM 16x, u ADM 25x, 3^{mn} *bjehu* u VHM 4x, u ADM 3x. Zanijekani oblik 3^{jd} *ne hti*, koji dolazi na dva gotovo identična mjesta u oba molitvenika, očito je ikavski oblik aorista glagola *h(o)tjeti* preuzet iz predložaka: *...jezici ogńenim/ogńenijemi ńih užeže i ne hti ih ostaviti sirot/sirote* VHM 143v/ADM 100r. Za 3^{jd} *hotje/htje* nije siguno je li u pitanju aorist ili imperativ s otpadanjem naveska *-j*. Naime, na većini mjesta gdje je u VHM *hotje/htje*, što bi se u danim kontekstima i moglo shvatiti kao aorist, u ADM dolazi imperativ *hotjej/htjej*, osim jednom na istome mjestu u molitvi, gdje je u oba molitvenika *hotje*, ali nakon prethodnoga imperativa: *Sinu Boga živoga, položi muku krsta... I uzdati hotje* [*hotje'* ?] *živim pomilovanje i milost, mrtvijem pokoj i odpuštenje* VHM 139v, ADM 95v, pa se i tu očito radi o imperativu. Kako glagol *h(o)tjeti* imperfekt tvori nastavcima s *jatom*, za 1^{jd} *hotjeh/hotijeh* nismo sigurni pripada li aoristu ili imperfektu[87]: *Hotjeh* [*Hotijeh*?] *zakon tvoj posrjed srca moga* ADM 82v (VHM 122v na tome mjestu ima: *Hotio bih...*). Oblik 1^{jd} *jedih* u primjeru: *Zašto pepeo kao kruh jedih i pitje* [graf. pogr. *pietie*!] *moje s plačem miješah* VHM 81r (ADM 116r: *blagovah*) možemo protumačiti kao ikavski oblik imperfekta glagola 1. razreda I. vrste.[88] Aorist bi glasio *je-*

---

[84] 2^{mn} imperfekta u ovim spomenicima nije potvrđeno, a za 1^{mn} potvrda je samo *bjehomo* VHM 45v (2x).

[85] Odnosno, prema Rešetaru (op. cit. iz 1898. i 1952.), imperfektivna osnova svršava na *-a* ili na *-ě*.

[86] Rešetar ga u navedenim radovima navodi u liku *bijeh, biješe...*, ali AR I s. v. *2. biti (budem)* pod *II. Oblici, 2. b.* navodi samo *bjȅh...*, a tako je i u suvremenom jeziku. Grafija naših molitvenika dopušta obje mogućnosti.

[87] AR III s. v. *hotjeti* pod *I. d. a)* od osnove *hot-* i nastavka *-ěh* za »južni govor« navodi oblike imperfekta *hotijeh, hotiješe, hotijesmo*.

[88] U *Žićima svetih otaca* potvrđeno je npr. 3^{jd} *jidiše*, 1^{mn} *jidihomo* i 3^{mn} *jidihu* (v. Malić 1997:546); AR IV s. v. *jesti* navedene oblike navodi pod *I. b. b)*, i to ikav. s akc. *jȉdîh, jȉdîše*, ijek. s akc. *jȅdijeh, jȅdiješe*; ikav. su potvrde iz Marulića i Vrančića, a ijek. iz dubr. RL i *Libra*.

doh.[89] Rešetar (1952:80) za VHM navodi i *jedijeh*, ali toga primjera u konkordanciji nema, pa će biti neka Rešetarova pogreška. Postavlja se i pitanje kako razriješiti ijekavski imperfektivni *jat*: kao *ije* (kako ima Rešetar) ili kao *je* (graf. *ie* dopušta obje mogućnosti). Osim spomenutoga imperfekta od *biti* i nesigurnoga imperfekta od *hotjeti* takvi su još: 3^{mn} *ganijehu/ganjehu*[90] VHM 77v i *idijehu/idjehu*[91] ADM 37r. S druge strane, za 1^{jd} (pored već spomenutoga *hotjeti*) glagola na *-ati* teško je reći radi li se o aoristu nesvršenoga glagola ili o imperfektu, npr. *smirah se, ufah, zvah* (aor. *zvah* < *zvahъ*, imperf. *zvah* < *zvaahъ* — usp. aor. svrš. gl. *uzvah, uzazvah*). Zabunu mogu izazvati i neki dvovidni glagoli. Premda se iz konteksta najčešće razabire o kojem se vidu radi, ima i primjera u kojima to nije razvidno, pa aorist i imperfekt određujemo po razlikovnim nastavcima. Takvi su npr. *čuti* (AR II određuje ga kao impf. glagol, pa je tako formulirana i većina značenja, ali zapravo je dvovidan), *grišiti* (AR III uz natuknicu *griješiti* ima oznaku *impf.*, ali kod *1. neprel. a.* pod *a)* navodi i oznaku *pf.* i perfektivno značenje), *poznati* (koji u AR XI uz natuknicu ima *pf.*, ali pod *b.* navodi *impf.*), *slišati* (koji u AR XV odmah uz natuknicu navodi *pf. i impf.*)[92], te *stati* (koji se u AR XVI obrađuje pod dvije natuknice: *1. stati* pf.*, 2. stati* impf.).

Primjeri za aorist nesvršenih glagola — VHM: 1^{jd} *Pravdu tvoju ne griših*[93] *u srce moje* (Ps 39_{11}) VHM 122v (ADM 82v: *ne skrih*) — crsl. *Pravdi tvoje ne skrih v sr(d)ci mojem* (Vajs 49), *Oni uistinu ne poznaše putov mojih kojim kleh se u gńivu mojem* (Ps 94_{11}) 3v — crsl. *...imže kleh se v gńivě mojem* (Vajs 122), *... i u radu (po)svećena takođe pokojih se* (Sir 24_{10}) 18r, 41r (i ADM[94] 6v, 28v), *...ni uzneseno staše oči moji, ni hodih u velicijeh ni u divnih svrhu mene* (Ps 130_1) 59r (i ADM 50v) — crsl. *...ne hodih va velikih ni divnih pače mene* (Vajs 172), *Ako ne smirah se, nego uznese se duša moja* (Ps 130_2) 59v (ADM 50v: *Ako ne smjerih se*) — crsl. *Ašće ne smerih/směrih se...* (Vajs 172), *Ļubih jere usliši Gospod glas molitve moje* (Ps 114_1) 97v (i ADM 62r) — crsl. *Vzļubih*

[89] Može biti u pitanju i graf. pogreška: zamjena glagoljičkoga slova *o* iz predloška s *i*, kakvih u ovom spomeniku ima dosta (v. odjeljak 1.).

[90] U *Žićima svetih otaca* 3^{mn} *ganihu* (v. Malić 1997:546); u AR III s. v. *ganuti se* potvrđen je ikavski oblik kod Menčetića: *ne ganih oči me*.

[91] AR IV s. v. *iti* pod *I. b. ee) ddd)* »od starinskoga *iděhъ, iděše* itd. postao je oblik *idijeh, idiješe* itd. po južnom govoru« — kao i *hotjeti* u Budmanijevoj obradi.

[92] Za *slišati* potvrde su i u VHM i u ADM samo za svrš. glagol: *Slišah* [tj. 'čuh'] *glas s neba govoreći meni* (veras) VHM 137r, *Koja kada sliša* [tj. 'ču, začu']*, smete se o besidi/besjedi ńegovi* VHM 65v/ADM 56r.

[93] Među značenjima glagola *griješiti* u AR III nema takvoga koje bi odgovaralo ovomu kontekstu.

[94] Ovako navedeni primjeri iz ADM ne moraju se podudarati u svim riječima s VHM, nego samo u danom glagolskom obliku, primjerice: *mnokrat rvaše se sa mnom* iz VHM prema *čestokrat rvaše se sa mnom* iz ADM.

jako usliša Gospod... (Vajs 150), *Jedno prosih u Gospoda* (Ps 26_4) 117r (i ADM 78r) — crsl. *Jedinogo prosih ot Gospoda* (Vajs 29), *...komu molitvu ja, nedostojni grješnik, na slavu i čast imenu tvomu pjeh*[95] (of. mol.) 145r (i ADM 101v); 3^{jd} *Gospodin Isukrst izdaše upije* (himan) 141r; 3^{mn} *Mnokrat rvaše mene .... Mnokrat rvaše se sa mnom ... i zato ne primogoše mene. Svrhu pleći mojih zidaše grišnici, prodļiše bezakonja svoja* (Ps 128_{1-3}) 57v (i ADM 49v za *rvaše*, ali u idućoj reč. svrš. *sazidaše*) — crsl. *...braše se sa mnoju ... Na hrptě mojem kovaše grěšnici* (Vajs 170—171), *Prijateļi moji i roditeļi moji suprotiva meni približaše se i stahu* (Ps 37_{12}) 76v (ADM 112r: *približaše se i staše*) — crsl. *...na me približiše i staše* (Vajs 46), *Sramo//vaše se i smutiše se svi neprijateļi moji* (Ps 6_{11}) 107v//108r — u ADM 70v optativ svrš. gl.: *Posramovali se i smutili svi...* kao i u crsl. *Da postidet se i smetut se vsi vrazi moji* (Vajs 5), *Vidješe mnozi i uzbojaše se i ufaše u Boga* (Ps 39_4) 122r — crsl. *Uzret (!) mnozi i ubojet se, i upvajut na Gospoda* (Vajs 48), *...u grkosti pribivaše oči moji* (Job 17_2) 127v (i ADM 86r); ADM (osim već navedenih primjera): 1^{jd} *Iz dubina upih*[96] *k tebje, Gospodine* (Ps 129_1) 118v (VHM 58r: *uzvah*, 83v: *uzazvah*) — crsl. *...vazvah k tebje, Gospodi* (Vajs 171); 3^{mn} *...kraļice hvališe ńu* (Pj 6_9) 17r (VHM 30r: *pohvališe*), *Postidili se i posramovali svi koji nenavidješe Siona* (Ps 128_5) 49v (VHM 57v: *vsi ki nenavide*) — crsl. *...vsi nenavidećeji Siona* (Vajs 171), *Razgledaj neprijateļe moje jere ... nenavistju zlom nenavidješe mene* (Ps 24_{19}) 77r (VHM 116r: *nenavide me*) — crsl. *...i nenavidenijem nepravadnim vznenavideše me* (Vajs 28). Nije posve siguran vid glagola u primjerima iz VHM: 1^{jd} *U ovomej poznah jere me si hotio* (Ps 40_{12}) 125r (i ADM 84r) — crsl. *O sem poznah jako vshote me* (Vajs 51), suvr. *Po tome ću znati da sam mio tebi* (NZ 895); 1^{mn} *Ovo, slišasmo ńega u Efratu* (Ps 131_6) VHM 169r — crsl. *Se, slišahom i* [tj. 'ńega/ga'] *v Jeprětě* (Vajs 172), suvr. *Eto, čusmo za nj u Efrati* (NZ 1025); 3^{mn} *Oni uistinu ne poznaše putov mojih* (Ps 94_{10}) 3v (i crsl. Vajs 122) — suvr. *...i ne promiču moje putove* (NZ 971).[97]

Primjeri za imperfekt svršenih glagola znatno su rjeđi od aorista nesvršenih. Tako u VHM: 1^{jd} *A ja tadaj kako čovjeh gluh ne čujah* (Ps 37_{14}) 77r (i ADM 112r) — crsl. *...ne slišah* (Vajs 46); 3^{mn} primjer v. kod aor. nesvrš. gl. *približaše se i stahu* (Ps 37_{12}) i odmah u nastavku: *I ki blizu mene bjehu, izdaleka stahu* (Ps 37_{12}) 76v (ADM 112r: *približaše se i staše ... izdaleka stahu*) — crsl. *...na me približiše i staše, a bližńi moji od daleče mene staše* (Vajs 46)[98], *I*

[95] AR IX s. v. *pjeti* navodi samo neke oblike, među kojima nema ni aorista ni imperfekta; primjeri se i za *pjeti* navode u AR X s. v. *1. pojati*, a tamo su samo potvrde za aorist (*pjeh..., peh...*), a ne i za imperfekt.

[96] 3^{mn} imperfekta u VHM 140r glasi *upijahu/upjahu*.

[97] Sigurno je svrš. gl. u *Ofičju Svetoga Duha*: *Sedam razurišenja milosti tvoje primiše kadano/kada rečeni dan sve poznaše* [tj. 'spoznaše'] VHM 143v/ADM 100v.

[98] Jednako glasi i 3^{mn} imperfekta trajnoga glagola *stati* 'stajati': *Uljezosmo u pribi-*

kada se ganijehu noge moje, svrhu mene govorili jesu (Ps 37_{17}) 77v (ADM 112v također od svrš. gl.: *i kada se kreńahu noge moje*) — crsl. *...i jegda podvižasta se nozě moji* (Vajs 46).

Kao što je rečeno, aorist nesvršenih glagola imao bi iskazivati određeno trajanje između dviju točaka imperfektivne radnje. Međutim, naši primjeri čini se da nemaju tu posebnu funkciju. Većina njih znači isto što bi značio i imperfekt istih glagola, premda su u istom obliku potvrđeni već u crsl. prijevodu. Takvi su iz VHM: *kleh se* (i crsl. isto), *hodih* (i crsl.), *prosih* (i crsl.), *rvaše se ... zidaše* (u crsl. drugi leksemi, ali isti glagolski oblik: *braše se ... kovaše*), *ufaše* (crsl. prez. *upvajut*); iz ADM *nenavidješe* (u crsl. ptc. prez. nesvrš. gl. *nenavidećeji*, u VHM nesvrš. prez. *nenavide*). Drugi pak znače isto što bi značio i aorist svršenih glagola, a uglavnom i stoje prema svršenom glagolu iz crsl. predloška ili iz adekvatnoga mjesta u drugome molitveniku. Takvi su: *smirah se* (ADM *smjerih se*, crsl. *smerih/směrih se*), *ļubih* (crsl. *vzļubih*), *približaše se* (crsl. *približiše*), *sramovaše se* (ADM i crsl. optativ svrš. gl. *posramovali se / da postidet se*); *upih* (VHM *uzvah*, crsl. *vazvah*). Na mjestu *nenavidješe* iz ADM 77r u crsl. dolazi svrš. *vznenavideše*, ali u VHM 116r nesvrš. prez. *nenavide*. Glagol *pjeti* čini se da nije ni imao imperfekta, osim ako potvrđeni oblik *pjeh* nije imperf. 7. razreda I. vrste s *jatom*, ali tu bi zaista bilo teško pretpostaviti refleks *ije*.[99] Za *pokojih se* ne raspolažemo crsl. tekstom za usporedbu; u suvr. je prijevodu na tome mjestu svrš. glagol *nastanila se* (Bibl. 1969:685). Prema tome, mogli bismo zaključiti da je Rešetar bio u pravu ne spominjući za dubrovačke spomenike posebnu funkciju imperfektivnog aorista. Ali ovdje navedeni primjeri pokazuju da isto vrijedi i za perfektivni imperfekt. Naime, *ne čujah* dolazi prema crsl. *ne slišah* (što može biti i pf. i impf.)[100]; *stahu* oba puta stoji prema svrš. glagolu u crsl. prijevodu: *staše*, a tako i *ganijehu se, kreńahu se* prema crsl. *podvižasta se.* U svemu tome bilo bi teško iščitati neku iterativnost, kao i kod aorista nesvršenih glagola određeno trajanje. Imperfekt svršenoga glagola ovdje znači isto što i aorist svršenoga. Prema tome, mogli bismo zaključiti da je u razmatranim molitvenicima naslijeđena formalna mogućnost tvorbe imperfektivnoga aorista i perfektivnoga imperfekta, ali ne i njihova nekadašnja posebna stilistička funkcija (određeno trajanje radnje svršenih glagola — iterativnost nesvršenih). Kako pojedini od navedenih primjera gotovo doslovno slijede hrv. crsl. prijevod, vidi se da su se navede-

---

valište ńegovo, poklonismo se mjestu gdi stahu noge ńegove (Ps 130_7) VHM 169r — crsl. *...i poklonim se na městě ideže stojasta nozi jego* (Vajs 172) — v. i AR XVI s. v. 2. *stati* impf.

[99] Usp. za *bjeh* u AR I i suvr.

[100] U suvr. je prijevodu na tome mjestu prezent: *A ja sam kao gluh i ništa ne čujem* (NZ 890).

ne funkcije već i u njemu gubile, ali ti su primjeri ipak izravno hrvatsko crkvenoslavensko nasljeđe u razmatranim tekstovima.

3. 2. 2. 3. Participi

U oba molitvenika dolaze i stari oblici participa, od kojih bar za neke možemo utvrditi izravan trag crsl. matica. Tako u participu prezenta (u priložnoj funkciji) uz brojne potvrde za oblike na *-će* i *-ći* u oba molitvenika dolazi po nekoliko potvrda za stare tvorbe na *-e* i *-aje*. Rešetar nigdje za njih ne spominje da bi to mogli biti crsl. tragovi. Potvrde iz VHM: *Višńi mudarc svijet rukom drže* 4r, *kako ženik ishode od polače svoje* (Ps 18_6) 6r — crsl. *jako ženih ishode ot črtoga svojego* (Vajs 20), *Gospodin Isukrst izdaše upije: »Eli, Eli, lama cabatani?«* (himan) 141r; *Zakon Gospodinov neporočan obraćaje duše* (antif.) 6v, *I stupaje človjek bez simena, daroval*[101] *nam jest svoje božastvo* (antif.) 68v, *Nadanja naša, ... Gospodi, prišače prihodi i pomagaj[e] nasliduj* (lit. mol.) 96r; ADM: *Oduzimaje boje deri do konca zemļe, luk slomiti će* (Ps 45_{10}) 1r (VHM: *Oduzimajuće...*), *Kako cinamom i balsam aromatizaje blagouhanje dah* (Sir 24_{15}) 7r, *Uzdvizaje od zemļe inokosnoga i od kala uznose ubogoga da namjesti ńega s vladavci* (Ps 112_7) 42v — crsl. *Vazdvizaje ot zemļe nišća i ot gnojišća vznose uboga da posadit i* [= 'ga'] *s knezi* (Vajs 148), *Naviještaje riječ svoju Jakobu, pravde i sudbe svoje Izraelu* (Ps 147_8) 44v — crsl. *Vzvěšćaje slovo svoje Jakovu, opravdanija svoja i sudbi svoje Iz(drai)ļu* (Vajs 189), te gotovo doslovno kao u VHM 68v: *I stupaje človjek bez sjemena, darovao jest nam svoje božanstvo* 58v. Mnogo brojniji priložni oblici na *-ći, -će* mogu se iskoristiti za stilsko variranje, kao primjerice u oba molitvenika na istome mjestu, u antifoni: *Kupjenu ku/koju vidi Mojzes goreći nu ne dogarajuće* VHM 68v, ADM 58v, ili: *k tebi uzdišemo tužeći i plačuće u sem tužnom dolu* VHM 70v, ADM 60v. Zanimljivo je spomenuti da u oba molitvenika na istome oficijskome mjestu (u responsu iza sedme lekcije *Oficija od mrtvih*) dolazi particip prezenta novije tvorbe (na *-će*) od dvaju sinonimnih crsl. glagola: *Grjehujuće/Zgrješujuće ja svaki dan, a ne kajavši se* VHM 128v/ADM 86v.[102]

Za poseban (sporadičan) participni sufiks *-ušti, -ešti* (u pridjevskoj i imeničkoj funkciji), koji sugerira crsl. podrijetlo, ali je očito novija književnojezična tvorevina što se postupno širi od starijih u mlađe spomenike, vidi u odjeljku o suglasnicima (3. 1. 2.).

Particip preterita ne pokazuje nekih posebnosti. Ipak, spomenut ćemo

101 U rkp. pogr. *radoual*.

102 Oba su glagola potvrđena u Stullijevu rječniku — v. AR III s. v. *grehovati* (koji Stulli upućuje na *griješiti*) i AR XXII s. v. *zgriješati* sa Stullijevom napomenom da je iz glag. brevijara. Za taj drugi glagol hrvatske su potvrde još iz *Rogovskih regula, Žića svetih otaca, Lucidara* (sve tekstova pod većim ili manjim crsl. utjecajem), te iz Marulića.

crsl. oblik *prijem*[103] (s *e* < *ę* i bez nastavka *-še/-ši*) u VHM: *Utroba ne znajuće muža nije ockvrńena od ńe put prijem* 70r[104] prema običnijem *prijamši* 54r i u ADM 45r na tome mjestu *primivši*.

Vjerojatno su crsl. ostatak (sačuvan do naših dana u nekim vjerskim terminima) glagolske imenice tvorene od participa pasivnih na *-šast* (< *-šьdtъ*) u izvedenica glagola *iti* (sami participi ni u jednom od molitvenika nisu potvrđeni). Tako u VHM: *izašastje* (4x), *prišastje* 89v, 90r, *prišastvo* 156v; ADM: *došastje* 137v, *došastvo* 124r, *izašastje* 91v, *prišastje* 124v, *uzašastje* 60v, *uzišastje* 124v. Jednako su tvoreni[105] i participi *obstrt* 75v i *pogrt* 'sahranjen' 130r (< *obstrijeti, pogrjeti* < *obъstrěti, pogrěti*[106]). Te oblike Rešetar ne spominje.

3. 2. 3. Crkvenoslavenski i čakavski tvorbeno-leksički tragovi

Kad govorimo o crkvenoslavenskim tvorbenim tragovima (čakavski su gotovo zanemarivi), najčešće ih moramo povezati s leksičkima, jer premda u određenim riječima prepoznajemo crkvenoslavenski tvorbeni uzorak, u nekom segmentu različit od onoga u domaćim riječima, najčešće se radi o preuzimanju riječi iz predloška na leksičkoj razini, tj. preuzima se leksem, a ne njegov tvorbeni uzorak. Pritom ne mora značiti da je riječ koja je potvrđena već u stsl. rječnicima ujedno i crkvenoslavizam jer su tvorbeni uzorci dobrim dijelom praslavenski, naslijeđeni u svim slavenskim jezicima. Različita je čestotnost njihova nasljeđivanja i intenzitet realizacije u pojedinom jeziku. Zato neki tvorbeni segment (prefiks, sufiks) ili neka tvorenica njime tvorena što postoji u crkvenoslavenskom ne mora i u našem kontekstu biti crkvenoslavizam. Hoćemo li pojedini leksem promatrati kao crkvenoslavizam ili domaću riječ ovisi o njegovoj zastupljenosti, o intenzitetu njegova sudjelovanja u hrvatskoj književnosti, tj. u hrvatskom (književnom) jeziku. Naravno da je strogu granicu u tome nemoguće povući i da su zaključci u toj problematici više-manje aproksimativni. S druge strane, jasno je da ako u riječima koje odredimo kao cr-

[103] Gotovo je identično tvoren neobičan oblik 1[jd] prez. u futurskom značenju *sprijam*: *Sprijam Gospodu u kraḷevstvu životnom* (Ps 114_9) VHM 98r, te još 2x u antifoni 97v, 98v. ADM 62v, 63r na tim mjestima ima: *Sprijati ću Gospodinu...*, a crsl. *Ugoždu...* (Vajs 151). — Mikl. s. v. *sъprijęti* navodi prez. *sъprinimǫ, -nimeši*, a AR XVI s. v. *2. sprijeti* ima prez. *sprimim.*

[104] ADM 59v na tome mjestu ima: *primi*, vjer. pogr. umj. *primiv*.

[105] Po stsl. uzorku: glagoli s infinitivnom osnovom na *-i-,-ě-, -ę-* tvore ptc. pas. nastavkom *-tъ*.

[106] Mikl. navodi oblike: *pogrebъsti, pogreti, pogrěti, pogrěsti*, a glagola *obъstrъti, obъstrěti* nema, ali ima *strěti*. AR IX ima *opstrijeti* s potvrđenim ptc. pas. *obstrt*, od dubrovačkih pisaca potvrđen u Đorđića i u Bellinu rječniku; AR X uz glagol *pogrepsti* navodi samo ptc. pas. *pogreben*.

kvenoslavizme naiđemo na ikavizam, onda je to sasvim sigurno trag crsl.-čak. predloška.

U imeničkoj tvorbi najčešće se crsl. tragom (zapravo tvorbenim utjecajem) smatra odglagolna tvorba imenica na *-je* (< *-ьje*), uglavnom apstraktnih, ali i konkretnih značenja, i to i od svršenih i od nesvršenih glagola. Međutim, književnojezična potreba za imenicama te vrste mogla je iskoristiti crsl. poticaj, ali i naći rješenje za njihovu tvorbu u domaćem (iz praslavenskoga naslijeđenom) sustavu, budući da su one u hrvatskoj latiničkoj književnosti od najranijih vremena izrazito brojne. Kao najočitiji primjer može poslužiti *Šibenska molitva*, gdje su one u strukturi pjesme jedno od najznačajnijih izražajnih sredstava.[107] I kao što se za gotovo sve riječi u našim molitvenicima u kojima prepoznajemo crkvenoslavenski tvorbeni uzorak može utvrditi da su preuzete na leksičkoj razini, najčešće to vrijedi i za imenice navedene tvorbe.

Od spomenutih (mnogobrojnih) imenica na *-je* potvrđenih u oba ili samo u jednom od razmatranih molitvenika navest ćemo samo neke od onih koje u starohrvatskom jezičnom kontekstu možemo smatrati leksičkim crkvenoslavizmima, osobito one što se javljaju u oba molitvenika i one za koje imamo (uglavnom u prijevodu psalama) izravnu potvrdu da su u naše molitvenike ušle iz crsl. predložaka. Takve su npr. ***djelanje/dilanje***[108] 'djelo, djelovanje' — u VHM je zastupljen i ijekavski i ikavski oblik: *... prislatki Isukrste, koji po vo[ļi] Oca i po djelanju Svetoga Duha po smrti tvojoj uskrsnuo si* (izvanof. mol.) 152r, *...dilanja voļe naše i svijeh rab tvojih spasenjem tvojim hrlosti uredi* (of. mol.) 33v, što u ijekavskom obliku: *... i djelanja voļe naše i svijeh rab tvojih spasenjem tvojim hrlosti uredi* u ADM postaje formula koja se ponavlja 7 puta; ***dostojanje*** — u VHM dolazi u raznim značenjima 'zasluga; dostojanstvo; milost; imanje, baština' (uk. 7x), od kojih opet molitveno *Vazdi pomozite da kada ńih dostojanja počitamo otačtva da naslidujemo* 33r (u znač. 'zasluga') u ADM postaje formula: *Vazdje pomozite da kada ńih dostojanja...* (8x) uz još 6 potvrda za ostala značenja; ***ishođenje*** 'izlazak': *Gospodin sabļudet ishođenje tvoje odsele i dovijeka* VHM 40r, *Gospodin sahranio uhođenje tvoje i ishođenje tvoje odsele i dovijeka* ADM 27v; ***ispravļenje*** 'uzvisivanje, uzdizanje' (?) (doslovan prijevod lat. *correctio*): *...pravda i sudba ispravļenje pristolja ńegova* / *...pravda i sudbe ispravļenje prijestolje ńegovo* (!)[109] (Ps 96_2) VHM 14v/ADM 3r — izravno iz crsl. *...pravda i sudba ispravļenije prěstola*

[107] Približno dvije trećine *Šibenske molitve* čini formula: *Gospoje, ti si ... isplńenje, proslavļenje, pozdravļenje, obsijanje, saznanje* itd.

[108] U ovom se odjeljku imenice navode u nominativu, pridjevi u nominativu m. r., glagoli u infinitivu.

[109] Pogrešan padež.

jego (Vajs 123), prema lat. *Iustitia et iudicium correctio sedis eius* (u drugoj lat. verziji: *Iustitia et ius fundamentum sunt solii eius*); ***objetovanje/obitovanje*** 'obećanje': *Da dostojni budemo obitovanjem/objetovanjem Krstovijem!* (resp.) VHM 59v/ADM 51v; ***osnovanje*** 'temelj': *Osnovanja ńegova na gorah svetijeh* (Ps 86_1) VHM 12r, ADM 1r — izravno iz crsl. *osnovanija jego na gorah svetih* (Vajs 110); ***ponošenje*** 'poruga, pogrda': *I mnogo ispuńena jest duša moja ponošenja slobodnijeh i poniženja oholijeh / I mnogo napuńena jest duša naša ponošenja zla nepravednijeh i pogrđenja oholijeh* (Ps 122_4) VHM 43r/ADM 32r — izravno iz crsl. *Najpače naplni se duša naša ponošenija gobzujućih*[110] *i uničeženija grdih* (Vajs 168); ***popuzenje*** 'poskliznuće': *Jere slobodi dušu moju od smrti, ... noge moje od popuzenja* (Ps 114_8) VHM 98r, ADM 62v — izravno iz crsl. *... nozi moji od poplznovenija* (Vajs 151); ***projavļenje*** 'objava, otkrivenje': *...svitlost/svjetlost na projavļenje svijeh jezika...* (Lk 2_{32}) VHM 60r/ADM 51v; ***razdjeļenje/razdiļenje*** 'dvojba, nedoumica' + ***smišļenje*** 'promišljanje, razmatranje neke ideje, zabrinutost' + ***smiješanje*** 'združivanje' (?): *Bog i človjek stvoren jest ... ni smišļenjem mučen ni razdiļenjem / Bog človjek stvoren jest ... ne (!) smiješanjem mučen ni razdjeļenjem* (antif.) VHM 69v/ADM 59r; ***svedenje*** (stsl. *sъvêdênije*, ekav.) 'shvaćanje, spoznaja' možda i 'ispovijedanje vjere, vjersko uvjerenje'[111] (ako bismo riječ tumačili prema stsl. *sъvedenije* kao gl. im. od glagola *sъvesti*, ona bi mogla imati i konkretno značenje 'naseobina, naselje, dom'[112]): *Svedenja naša, molimo te, Gospodi, pohodeći očisti da prišad sin tvoj, Gospodin naš Isukrst, sa svimi svetimi svojimi, pripravļeno najde/nađe u nas sebi pribivalište* (of. mol.) VHM 63v/ADM 54v i dr. Pogrešna je upotreba imenice ***obličje*** (odimenička tvorba!) u znač. 'optužba' prema crsl. *obličenije*: *Stvori osvetu u jezicih i obličje u pocih* (Ps 149_7) VHM 29r — izravno iz crsl. *Stvoriti mast v jaziceh/jeziceh i obličenije v ļudeh* (Vajs 190), ADM 16r: *Za učiniti osvetu u narodijeh, pokaranja u puocijeh*.

U svakom od molitvenika potvrđen je jedan član značenjski oprečnog para: ***smirenje*** 'poniznost', ikav. / ***nesmjerenje*** 'uznositost, oholost': *Jere prizri na smirenje rabe svoje* (LK 1_{48}) VHM 55r — crsl. *Jako prizrě na*

110 Stsl. *gobъzovati/gobъzevati* 'obilovati' (Damj.).

111 U AR XVII pod zajedničkom natuknicom *svjedeńe i svjeđeńe* pod *a.* uz znač. »obavijest, znańe« navode se potvrde iz korespondencije Dubrovačke kancelarije sa srp. i bos. velikodostojnicima 13.—15. st., među kojima ima i ekavskih primjera. Relevantna značenja navode se pod *b.* »saznańe, spoznaja, svijest« i pod *d.* »ispovijedańe vjere«, gdje u primjeru iz Š. Budinića *svjedenje* i *svidenje* dolaze uz atribut *naš*, kao ovdje u primjerima iz VHM i ADM.

112 Tako je autorica riječ protumačila u najnovijem članku u časopisu »Dubrovnik« (Malić 2007:184). — Mikl. glagol *sъvesti* tumači s 'deducere', kojemu je jedno od značenja 'naseliti, osnovati' (v. Mar. I).

směrenije[113] *rabi svojeje* (Vajs 205) / *Po mnoštvu nesmjerenja ńih iždeni ńih* (Ps 5_{11}) ADM 69r — crsl. *...po množastvu nečistija ih* (Vajs 4). Zanimljiva je u VHM (prevedenica?) *ļubvagrjenje* prema sintagmi u ADM: *Za me mučen jesi ļubvagrjenjem* (himan) VHM 142r, *Ki za me mučen jesi ļubavju grjejanja* ADM 98r — lat. *...qui pro me passus es amoris ardore*[114]. Samo u VHM potvrđeni su neki crkvenoslavizmi navedene tvorbe izravno preuzeti iz crsl. prijevoda psalama, npr. ***izrvanje*** 'nasilno čupanje iz čega': *Da budut kako trava koja priđe izrvan[j]a isahnet* (Ps 128_6) 57v — crsl. *Da budut jako trava na zdanih, jaže prežde izvanija issahnet* (Vajs 171); ***pričestje*** 'sastavni dijelovi' (?) možda 'zajednica' (?)[115]: *Jeruzaleme, koji si / Jerozolime, koji jesi zidan kako grad koga pričestje ńegovo na kupu* (Ps 121_3) 40v/51r — crsl. *...jako grad jemuže pričestje jego vkup*[116] (Vajs 157), lat. *Jerusalem quae aedificatur ut civitas cuius participatio eius in idipsum*; ***sritenje*** 'susretanje, dolazak ususret', ikav.: *Od višńega neba izašastje ńegovo. I sritenje ńegovo do konca ńegova* (Ps 18_7) 6r — crsl. *Od načetka nebese ishod jego. I sretenije jego do konca nebese* (Vajs 20), lat. *Et occursus eius usque ad summum eius*; ***ustrmļenje*** 'bujica, nagli tijek vode': *Riječno ustrmļenje, uzveselit se grad Božji* (Ps 45_5) 11r — crsl. *Rěčna ustrmļenija veselet grad Božji* (Vajs 57); ***uznošenje*** 'uzdizanje, slavljenje': *Uznošenja Božja u grkļanih i mči oštri u rukah ih* (Ps 149_6) 28v — crsl. *Vznošenija Božija v grtanih jih i mči obojudu ostri v rukah jih* (Vajs 190). Za niz drugih primjera nemamo takvih izravnih potvrda kao što su crsl. prijevodi psalama, npr. ***obstupļenje*** 'opsada, obruč'; ***porabļenje*** 'podjarmljenost, podložnost'; ***udržanje*** 'imanje, posjed, baština': *I u stranah Boga moga dostojanje i u ispuńenju svetih udržanje moje* (Sir 24_{12})[117] 18v, 44r; ***ustrojenje*** 'organizacija, red' možda 'međusobni politički odnosi' (?): *Da gospodi krstjanskoj mir i pravo ustrojenje dati spodobiš, tebe (molimo)!* (lit. molitva) 91r i dr.

Ponekad su potvrđeni parovi imeničkih istoznačnica sa sinonimnim sufiksima, pri čemu je bar jedan član para crkvenoslavizam. Takav je npr. već spomenuti crsl.-domaći par ***Gospod, Gospodań / Gospodin, Gospodinov***, pri čemu u VHM dolaze oba člana para, a u ADM je redovito *Gospodin, Gospodinov*, dok je imenica (ime) *Gospod* potvrđena samo u vokativu u

113 U tekstu iz Lobkowiczeva *Psaltira*: *smerěnije*, što ukazuje na ekavizam i preklapanje s primarnim *e*; u tekstu iz *Pariškoga kodeksa*: *směrenije.*

114 Lat. citat navodi Fancev (1934:67, bilj. 27).

115 Mikl. *pričęstije* tumači »participatio, communio, hereditas«; Mar. za *participatio* navodi znač. »sudjelovanje, dioba, razdioba«, a za *communio* »zajedničko sudjelovanje u nečemu, zajedništvo, zajednica, savez«; AR XI s. v. *pričešće* pod *a)* navodi znač. »dioništvo«.

116 Tako i ĆDM 40v: *...kako grad koga pričestje ńegovo va kupje*; ADM 28r: *...kako grad koga je zdjeļenje ńegovo na kupi*; TDM 37v: *...kojega općenje ńega u samom sebi.*

117 Za isti biblijski stih AR XIX donosi potvrde iz ZL, BL i RL.

zazivu *Gospodi, pomiluj!* (v. odjeljak 3. 2. 1.). Navest ćemo još neke primjere dvojake tvorbe, bez pretenzija na iscrpnost. Pritom treba spomenuti da je sufiks *-stvo* često izrazito crsl. obilježen, a ipak su u potvrđenim parovima dvojake tvorbe ponekad upravo riječi njime tvorene »narodskije, hrvatskije« od drugoga člana para. Npr. ***dostojanje*** u znač. 'dostojanstvo, dignitas' (crsl.) / ***dostojanstvo***: u VHM je potvrđeno samo *dostojanje* (5x), u ADM *dostojanje* (12x i 2x u znač. 'milost') i *dostojanstvo* 66r; ***obilstvo*** (crsl.) / ***obilje*** — AR VIII za *obilstvo* donosi samo nekoliko potvrda, od toga nijednu iz hrv. rječnikâ, dok je *obilje* obilno potvrđeno[118] (uz Stullijevu napomenu da je iz rus. rječnika), pa je riječ očito odomaćena: VHM ima samo *obilje* (4x) uz dva hiperijekavizma *objelje*, ADM *obilje* (4x), ali i *obilstvo*: *Kakono obilstva i pritilostva puni se duša moja* (Ps 62_6) 12r; ***otačastvo*** (crsl.) / ***očinstvo*** (domaće — tvorba od druge osnove) 'rod, pleme': *Prinesite Gospodinu, otačastva narocka, prinesite Gospodinu slavu imenu ńegovu!* (Ps 95_7) ADM 2v / *Prinesite Gospodu, očinstva naroda, prinesite Gospodinu slavu imenu ńegovu!* VHM 13v; nije sinonimno *otačtvo* 'baština' VHM 33r, ADM (7x — rečenica iz VHM u ADM postaje molitvena formula[119]); ***prišastvo*** (crsl.) / ***prišastje*** (vjer. domaća knjiška tvorba)[120]: VHM ima i *prišastvo* (izvanof. mol.) 156v i *prišastje* (lit.) 89v, a ADM samo *prišastje* (lit.) 124v; ***svidočba, svjedočtvo*** (crsl.) / ***svjedočastvo, svjedočanstvo, svidočastvo, svidočanstvo*** (odomaćeno): VHM *svidočba* 115r, *svidočastvo* 140r, *svidočanstvo* 51v, sve u znač. 'svjedočanstvo', ADM *svjedočtvo* (2x), *svjedočastvo* (2x), *svjedočanstvo* (2x), ali jednom i ishitreni oblik ***svjedočast***: *poveden bi Isus k Pilatu krivom svjedočastju, mnozijem svađenjem* (himan iz *Ofičja sv. krsta*) 96r (VHM 140r na tome mjestu ima: *krivim svidočastvom*); drugo je ***svjedokovanje, svidokovanje*** 'svjedočenje' (od stsl. trajnoga glagola *sъvědokovati*); ***umiļenje*** (crsl.) / ***umiļenstvo***: VHM *umiļenje* (2x), *umiļenstvo* (4x), ADM samo *umiļenje* 77r, pri čemu treba reći da te dvije riječi i nisu prave istoznačnice[121]; ***veličje*** (crsl.) / ***veličastvo*** — *veličje*[122] dolazi samo u VHM, a *veličastvo* i u ADM: *Jere je polak Gospoda milosrdje ńegovo i veličje polak ńega odkupa* (Ps 129_7) 100v, *veličastvo* VHM 7x, ADM 6x; ***vojinstvo*** (crsl.) / ***vojska***: *...tebe mučeničaska*

118 Mikl. navodi *obilije*, *obilьnostь* i *obilьstvo* kao sinonime sa znač. »abundantia«.

119 V. naprijed kod imenica na *-je* primjer uz *dostojanje*.

120 U AR X *prišastvo* je potvrđeno samo iz Stullijeva rječnika, glagoljaške književnosti i Budinića; *prišašće* je obilno potvrđeno u rječnicima i književnosti.

121 U crsl. rječnicima dolazi samo *umiļenije*. AR XIX *umiļenstvo* tumači »svojstvo onoga što je umiļeno, ponizno, pokorno, poslušno, podložno«, *umiļeńe* »stańe, u kojem se što komu umililo, u kojem je što komu omililo, postalo milo; radńa, kojom se tko ponizio, snizio, pokorio«, s time da za *umiļenje* nema hrv. rječničkih potvrda, a i književne su dosta malobrojnije nego za *umiļenstvo*.

122 Odpridjevna tvorba — usp. naprijed spomenuto *obličje* odimeničke tvorbe.

pravo svijetla vojinstva slave (*Te Deum*) VHM 71v (ADM 8r i FDM na tome mjestu imaju: *...tebe mučenika svijetla hvali vojska*); s *vojinstvo* djelomično se značenjski preklapa i ***vojštenje***: *Ako ustane u menje vojštenje, u tozi ja ufam* (Ps 26_3) VHM 117r (na tome mjestu ĆDM 113r ima: *Ako ustane suprotiva meni vojska, u ovoj ja ufam*, ADM 78r: *Ako ustane na mene boj...*) — crsl. *Ašće stanet na me brań...* (Vajs 29).

U pridjevskoj tvorbi ima vrlo malo crsl. tragova. Tako uz već spomenuti pridjevski par ***Gospodań*** / ***Gospodinov*** možemo navesti i posvojni pridjevski par ***Jakobaļ*** / ***Jakobov***: *Jakobaļ* dolazi u VHM, i to samo u N^{jd} m. r. u sintagmi *Bog Jakobaļ* 11v, 12r; *Jakobov* u VHM dolazi 9x, u ADM 8x. Starije *Jakobaļ* (tvorba starim posvojnim sufiksom *-j* s epentezom i sekundarnim *a*) nije samo crsl. tvorba, ali najvjerojatnije jest trag crsl. predloška. Vrlo je vjerojatan crsl. trag pridjevska tvorba ***grjehovan*** 'grešan'[123] (stsl. *grěhovьnъ*): AR VIII s. v. *grehovan* navodi potvrde iz Stullijeva rječnika, glag. *Naručnika* i iz Budinića, uz jednu iz Mon. serb. 13. st., koja bi mogla biti i dubrovačka — *Primi moļenja naša da nas i svijeh raba tvojih kojih grjehovna okova*[124] *zatezaju [pomilovanje?] milostivne tvoje milosti da odriješit* (lit. mol.) VHM 94r (ADM 128v na tome mjestu ima: *...primi molitvu našu da nas i sve rabe tvoje kojijeh grijehov okovi stiskaju pomilovanje tvojega blagodjectva odriješit*).

I u glagolskoj je tvorbi neusporedivo manje crsl. tragova nego u imeničkoj. Među glagolima s različitim prefiksima najznačajniji je crsl.-domaći glagolski par ***pomilovati(koga)*** / ***smilovati se (na koga)*** i gl. im. ***pomilovanje*** / ***smilovanje***, koji se osim prefiksom razlikuje i rekcijom. U oba je molitvenika znatno češći glagol *pomilovati*, pri čemu su najbrojnije potvrde za 3^{jd} imperativa *pomiluj* (uvijek u obraćanju Bogu): VHM 69x, ADM 54x. Ostali oblici (koji su također — izuzev dva primjera za 2^{mn} imperativa — vezani uz Boga) u VHM dolaze 7x, u ADM 4x, imenica *pomilovanje* u VHM 7x, u ADM 5x; *smilovati se* u VHM 3x, u ADM 10x, *smilovanje* u VHM 2x, u ADM 7x. Treba napomenuti da je glagol *pomilovati* izrazito najfrekventniji glagol u oba molitvenika, što je u skladu sa srednjovjekovnim poimanjem Boga kao strašnoga/gnjevnoga suca, kojega treba moliti i umoliti da se smiluje grešnomu ljudstvu. S druge strane taj je glagol pokazatelj snažne ukorijenjenosti slavenske bogoslužne i molitvene tradicije u dubrovačkoj latinaškoj vjerskoj sredini. Uz navedeni glagolski par dolazi još i sinonimni glagol ***smilosrditi se*** (od druge osnove), koji nije potvrđen u stsl. rječnicima, dok u AR XV dolazi glagol iste osnove *smilosrdovati se*, potvrđen samo iz glag. *Kolunićeva zbornika — Gospodine, smilosrdi se grije-*

[123] Premda treba napomenuti da prijev *grješan/grišan* u ovim molitvenicima nije potvrđen.

[124] Imenica *okovo* u sr. r. nije potvrđena ni u stsl. rječnicima ni u AR-u.

hu momu (Ps 24_{11}) VHM 115r[125], *...u zloći našoj ti se smilosrdi* (Ps 64_4) VHM 133v, ADM 91r[126].

Samo vokalizacijom/nevokalizacijom prefiksalnoga slaboga poluglasa i asimilacijom po zvučnosti s time u vezi razlikuju se glagoli i gl. imenice ***sabļusti, sabļudenje* / *zbļusti, zbļudati, zbļudenje*** 'očuvati; čuvati', 'očuvanje, obrana, zaštita', pri čemu su oba člana tvorbenoga para crkvenoslavizmi — VHM *sabļusti* (8x), *sabļudenje* 161r / VHM *zbļusti* (4x), *zbļudati* (4x), *zbļudenje* 7r; ADM samo *zbļusti* (4x), *zbļudati* (4x). Sinonimni je par ***sahraniti, sahrańenje* / *shraniti*** — VHM *sahraniti* (9x), *sahrańenje* 165r, *shraniti* (2[jd] imper. *shrani*)113r, 161v; ADM *sahraniti* (10x), *shraniti* (12x), pri čemu drugi član para ima i (nepotvrđeno) znač. 'smjestiti'[127]: *U mjesto paše, ondi/ondje me shrani* (Ps 22_2) VHM 113r/ADM 75r prema lat. *In loco pascuae ibi me collocavit*; crsl. *v meste/městě pastovńa tu me vseli/vselit* (Vajs 25). Prema AR XIV s. v. *sahraniti (se), sahrańeńe, shraniti, shrańeńe* te su riječi u hrv. rječnicima i tekstovima obilno zastupljene sve do u 18. st. (osobito primjeri s vokalizacijom prefiksalnoga poluglasa), te ih u principu ne bi trebalo smatrati crkvenoslavizmima, ali za njihovo hrv.-crsl. podrijetlo u našem slučaju govori provjera na psalamskim primjerima iz VHM. Naime, gdje god u VHM u psalmima dolazi *sabļusti/zbļusti* i izv., u crsl. prijevodu psalama iz Vajsa upotrijebljen je glagol *shraniti* (pa i osnovno *hraniti* umj. *bļusti*), uz jedan izuzetak, u kojem je na mjestu *sabļude* iz VHM 52r (Ps 126_1) u Vajsa 169 *strěžet* (ADM 43v: *zbļude*). S druge strane, *sahraniti/shraniti, sahrańenje* u VHM uopće ne dolaze u prijevodu psalama, nego u oficijskim, litanijskim i izvanoficijskim molitvama, himnima, versima i antifonama, opet uz jedan izuzetak, kad *shraniti* dolazi u Ps 22_2, ali u već spomenutom drugom značenju: *shrani* VHM 113r (i ADM 75r) — *vselit* (Vajs 25). Prema tome, treba zaključiti da su u naše molitvenike oba sinonimna para ušla iz crsl. predložaka, ali da je već i u hrv.-crsl. jezičnoj redakciji glagol *hraniti* s izvedenicama postajao običniji od *bļusti* i izvedenica, a s druge strane da je za dubrovačke prijevode psalama poslužio neki crsl. predložak različit od onih što ih je objavio Vajs.

Neke glagolske tvorenice sa sufiksima *-ovati, -evati* (bez obzira na to što su to sufiksi i domaćega tvorbenog sustava) ukazuju na tragove crsl.-čak. predložaka, pri čemu su one tvorene sufiksom *-ovati* izrazitije crkvenosla-

[125] ADM 76v na tome mjestu ima: *smiluj se* — crsl. *...ocesti/očěsti greh/grěh moj* (Vajs 27), a prema njemu i ĆDM 11v: *...očisti grijeh moj* (stsl. *očěstiti* 'očistiti').

[126] DP: *zlobam našijem ti ćeš se smilovati* — crsl.... *nečistija naša ti očěstiši* (Vajs 76), a prema njemu i ĆDM 124r: *...nečistja naša ti očistiš*.

[127] Na to bi se značenje mogla odnositi potvrda u AR XIV pod *b.* »spremiti« iz *Jačkih nar. pjesama* (iz Istre — o pticama u gnijezdu).

venski obilježene, a tvorenice sufiksom *-evati* čakavski. Od glagola tvorenih sufiksom *-ovati* koji se mogu smatrati crsl. leksemima u razmatranim su molitvenicima potvrđeni: ***grjehovati*** (stsl. *grěhovati*) uz ****zgrješivati*** (ili ****zgrješevati***)[128] 'griješiti': AR III s. v. *grehovati* navodi Stullijevu rječničku potvrdu s uputom na *griješiti*, a od književnih samo je jedna iz Kavanjina — *Grjehujuće ja svaki dan, a ne kajavši se...* (resp.) VHM 128v (ADM 86v na tome mjestu ima: *zgrješujuće ja...*, što može biti od **zgrješivati* ili **zgrješevati*); ***pokazovati se*** (stsl. *pokazovati /sę/*) uz ***pokaživati*** (dijal.) 'pokazivati se, ukazivati se': AR X s. v. *pokazovati* pod *b)* navodi Stullijevu rječničku potvrdu (ostendere, monstrare, demonstrare), te potvrde iz Dubr. kancelarije 15. st., Budinićevu i Mrnavićevu; s. v. *pokaživati* potvrde su iz više rječnika i iz raznih krajeva — oboje u ADM: *Za pokazanje kojijem se je pokazovao četrdeseti dana po svom uskrsnutju* (izvanof. mol.) 137r, ali i: *Prima listu ki se od vjetra otrunjuje pokažuješ uzmoštvo tvoje* (Job 13_{25}) 79v (VHM 118v na tome mjestu ima također dijalekatsko: *ukažuješ meni...*); ***posramovati se*** (stsl. *posramovati*) uz ***posramiti se*** 'posramiti se': AR XI s. v. *posramovati* od rječničkih potvrda donosi Della Bellinu i Stullijevu, a od književnih iz glag. *Naručnika* i *Transita*, Ant. Dalmatina, te iz Budinića, Glavinića, Đorđića i Bašića — *Da postidet se i posramuju se vakup ištuće duše moje* (Ps 69_{3}) VHM 92r[129] — crsl. *Da postidet se i posramet se...* (Vajs 85), *Da se ne posramuju u vijek!* (*Te Deum*) ADM 9r, *Posramovali se i smutili svi neprijateḷi moji* (Ps 6_{11}) ADM 70v — crsl. *Da postidet se i smetut se vsi vrazi moji* (Vajs 5), suvr. *Neka se postide...* (NZ 846), ali i: *Postidili se i posramili svi koji nenavidješe Siona* (Ps 128_{5}) ADM 49v; ***prisegovati*** 'prisezati': Mikl. ima samo *prisęgati, prisęzati*, AR XII donosi potvrdu iz BL — *I koji slušahu/hvaḷahu mene suprotiva meni prisegovahu* (Ps 101_{9}) VHM 81r/ADM 116r[130]; ***sramovati se***[131] 'sramiti se, stidjeti se': Mikl. donosi samo gl. im. *sramovanije*, u AR XVI s. v. *sramovati se* potvrde su iz svih rječnika, ali ipak uz Stullijevu napomenu da je riječ iz glag. brev., a knjiž. su potvrde brojne, od izdanja senjske glag. tiskare do pisaca 18. st., uz jednu dijalekatsku rapsku, koja pokazuje da je to mogao biti i domaći sufiks — *Sramo//vaše se i smutiše svi neprijateḷi moji* (Ps 6_{11}) VHM 107v//108r, *Zloću patim i prid tobom se sramuju* (veras) VHM 113r, ADM 74v, *Ne sramuju se, ni rugaju* [*mnom*]/*mnom neprijateḷi moji* (Ps 24_{3}) VHM 114r/ADM 75v; ***spomenovati se*** 'sjećati se': Mikl. navodi samo *sъpominati*, u AR XVI potvrde su iz Della Bellina, Jambrešićeva i Stullijeva rječnika, iz Dubr. kancelarije 14. st. i Mon. croat. 15. st., glag. *Naručnika*, dubr. *Libra* i uglavnom

128 Oba glagola nepotvrđena.

129 ADM 126v: *Budite porugani i zasramḷeni...*

130 Crsl. *klńahu se* (Vajs 128).

131 Glagol *sramiti se* ne dolazi ni u VHM ni u ADM.

dubr. pisaca 16.—17. st. — *Zato/Zatoj se spomenuju jere kakono/kako kao učinio si mene* (Job 10_9) VHM 112v/ADM 74r, *Zatoj se spomenuju od tebe, Gospodine* (Ps 41_7) VHM 126v (ADM 85r: *Zatoj se spomenu[h]...*); ***svjedokovanje, svidokovanje*** 'svjedočenje' (od stsl. *sъvědokovati*): Mikl. ne navodi imenicu, a u AR XVII dolazi samo u tri mlađa pisca (17.—18. st.), ali glagol *svjedokovati* dobro je potvrđen 14.—18. st. od isprava Dubr. kancelarije preko izdanja senjske glag. tiskare i latiničkih lekcionara ZL, BL i RL do Marulića i mlađih čak. i štok. pisaca — VHM: *svidokovanje Gospodinovo* 6v, *svidokovanja tvoja virna* 22r, ADM: *svjedokovanje ńegovo* 76v, 77r; ***usramovati se*** (crsl.) 'posramiti se, postidjeti se': i Mikl. i AR XIX za svrš. gl. navode samo *usramiti se*, s time da je u AR-u jedina hrv. potvrda iz Stullijeva rječnika uz napomenu da je iz glag. brev. — *Uzvratiše se sada i usramovaše koji mišļahu menje zla* VHM 123v.

Samo u ADM potvrđena su tri glagola tvorena sufiksom *-evati*: ***obsluževati*** 'slušati, podržavati' (?)[132]: *Ako zlobe budeš obsluževati, Gospodine, Gospodine, tko će ustrpjeti?* (Ps 129_3) 50r, 63v — VHM 100r na tome mjestu ima svrš. glagol: *Ako zloću obslužiš, Gospodine...*, crsl. *Ašte bezakonija nazriši, Gospodi...* (Vajs 171), suvr. *Ako se, Jahve, grijehâ budeš spominjao...* (NZ 1023); ***posvećevati*** 'prinositi žrtvu; slaviti, častiti ' (Mikl. samo *posvęštati*): *Voļno budu posvećevati tebje...* (Ps 53_8) 22r — VHM 35v: *Voļno svetim imenem tvojim tebi ispovijem se u imenu tvomu*, crsl. *...i voļeju požru*[133] *tebê* (Vajs 65), suvr. *Od srca rado ću ti žrtvovati...* (NZ 911); ***smješevati*** 'miješati' (Mikl. samo *sъměšivati*): *...pepeo kako kruh blagovah i pitje moje s plačem smješevah* (Ps 101_{10}) ADM 116r — VHM 81v: *miješah*, crsl. *...i pitje s plačem rastvarah* (Vajs 128), suvr. *...a piće svoje miješam sa suzama* (NZ 978). Obično se drži da je glagolski sufiks *-evati* karakterističan za čakavštinu, ali analiza potvrda u AR-u pokazuje njegovu nešto širu zastupljenost. Naime, nijedan od navedenih glagola nema zasebnu natuknicu u AR-u, ali se potvrde za njih nalaze uz glagole na *-ivati*. Tako su u AR XI s. v. *opsluživati* potvrde za *opsluževati* dosta brojne, uglavnom iz čak. pisaca (i iz Vrančićeva rječnika), ali i iz ponekog dubrovačkog, kotorskog i bosanskog; s. v. *posvećivati* u AR XI u uvodnoj se obradi za sufiks *-evati* upućuje na primjere, kojih je svega nekoliko iz 17.—18. st., dok se u AR XV s. v. *smješivati* navodi Stullijeva napomena da je iz rus. rječnika uz svega još dvije potvrde, od kojih nijedna nije za sufiks *-evati*. Iz rečenoga proizlazi da navedeni glagoli u ADM ne moraju biti čakavski tragovi.

Izrazit su crsl. tvorbeno-leksički trag složenice kojima je prvi sastavni

132 U stsl. nema izvedenica iz osnove *obъslug-/obъsluž-*.

133 Mikl. za *požrěti* navodi znač. »sacrificare«, Damj. za *požrъti/požreti* »prinijeti žrtvu«.

dio prilog *blago-* i koje su tvorbeni kalkovi prema grčkom uzoru.[134] U toj su tvorbeno-leksičkoj skupini zastupljene imenice, pridjevi, prilozi i glagoli. Njihova je upotreba u razmatranim molitvenicima uglavnom neovisna o crsl. predlošcima kojima raspolažemo, što znači da su ušle u opću upotrebu u vjerskoj literaturi. Potvrđene su: ***blagodjetan, blagoditan, blagoditńi*** (poim.)***; blagodjetno, blagoditno*** (stsl. *blagodětьnъ, blagodětьno*) 'milostiv, dobrostiv; blagotvoran; ponizan', pril. 'milostivo, dobrostivo; blagotvorno' — u VHM potvrđeni su ikavski oblici, u ADM ijekavski: *Lijepa stvorena jesi i blagoditna u čistoćah tvojih* (antif.) VHM 53v / *Lijepa stvorena jesi, blagodjetna u naslađenju tvomu* ADM 45r, *Usliši, molimo te, Gospodi, da naukup nam odpuštenje svijeh grijehov podaš, blagoditan mir* (of. mol.) VHM 94v, *Ispravi krotke i nauči u pravdi blagoditńe putu svomu* (Ps 24_{9}) VHM 115r / *...blagodjetne pute tvoje* ADM 76v[135], *...vesele se sijući blagoslivḷajuće vijenac ljeta blagoditnim tvojim/blagodjetnijeh tvojih* (Ps 64_{12}) VHM 134v/ADM 91v[136]; *Blagoditno/Blagodjetno čini, Gospodine, u dobri/dobroj voḷi tvojoj Sionu* (Ps 50_{20}) VHM 132v/ADM 90v[137]. Sinonimi ***blagodijanje*** (stsl. *blagoděјanije*) i ***blagodjectvo*** 'dobro djelo; dobročinstvo' različite su tvorbe, pri čemu drugi od njih nije potvrđen ni u stsl. rječnicima ni u AR-u (Mikl. ima *blagoděteḷьstvo,* AR I *blagodjeteḷstvo*), pa će biti novija izvedenica prema *blagodjet*, a dolazi samo u mlađemu ADM — *Sveta puti, ti me očisti krvi i blagodijanja rekućega* (? nečitko i sadržajno nejasno — izvanof. mol.) VHM 150v; *Jere će Bog dati blagodjectvo i zemḷa naša dati će plod svoj* (Ps 84_{13}) ADM 23r[138], *Bože, primi molitvu našu da nas i sve rabe tvoje ... pomilovanje tvojega blagodjectva odriješit* (lit. mol.) ADM 128v. Sve su ostale potvrde te skupine iz VHM: ***blagoobońan*** 'zapahnut miomirisom' (pridj. postanjem od ptc. pas. gl. ***blagoobońati*** 'širiti ugodan miris', koji nije potvrđen — Mikl. ima samo imenicu *blagoobońanije* »gratus odor«): *Blagoobońani masti tvojih, Marijo, djevi uzmoliše te velmi* (antif.) 44r; ***blagouhanje*** 'miomiris' (Mikl. *blagoǫhanije* »odoris suavitas«): u AR I s. v. *blagouhańe* jedina je hrv. potvrda iz Stullijeva rječnika uz napomenu da je iz glag. brev. — *Kako miro izabrano dala si miris blagouhanja, sveta Bogorodice* (antif.) 7v, *...kako miro izabrano dah vońu blagouhanja* (Sir 24_{15}) 47v, *...mast moja pridraga da vońu blagouhanja* (antif.) 50r — usp. *blagovońanje*; ***blagovoḷiti*** 'biti dobrostiv, činiti dobro': AR I navodi znač.

---

[134] Prema lat. su uzoru tvorene riječi s prvim sastavnim dijelom *dobro-*, vrlo zastupljene u hrvatskom (književnom) jeziku od najstarijih vremena do suvremenosti, pa premda neke od njih dolaze i u stsl., ne treba ih uzimati kao crkvenoslavizme.

[135] Na tom je mjestu u crsl. *...i naučit krotkije putem svojim* (Vajs 27).

[136] Crsl. *Blagosloviši věnac lěta blagostińe/blagosti tvojeje* (Vajs 77).

[137] Crsl. *Ublaži, Gospodi, blagovoḷenijem tvojim Sion* (Vajs 63).

[138] Crsl. *Ibo Gospod dast blagost...* (Vajs 109), a prema njemu i VHM 36v: *Jere Bog da blagost...*

»benevolum facere« s jedinom potvrdom iz Š. Budinića, pa je riječ očito hrv. crkvenoslavizam tvoren po već usvojenom tvorbenom uzorku[139] — ...*jere blagovoļit Gospod puokom svojim* (Ps 149_4) 28v — crsl. *jako blagovoļan/ blagovoļen Gospod ļudem svojim* (Vajs 190); ***blagovońanje*** 'isto što *blagouhanje*': Mikl. navodi samo *blagovonije*, a AR I uz *blagovońe* Stullijevu napomenu da je iz rus. rječnika — ...*kako cinamom i balsam aromatičane blagovońanje dah, // i kako miro izabrano dah vońu blagovońanja* (Sir 24_{14-15}) 19r//19v.[140]

Zaključak

Ovaj je prilog nastavak višegodišnjih autoričinih nastojanja da tragom crkvenoslavizama u srednjovjekovnim hrvatskim latiničkim spomenicima ukaže na dubinsku povezanost glagoljaške i latinaške kulturne i bogoslužne sredine kao i književnosti što je iz tih sredina potekla i njezina jezika. Ta se nastojanja neizbježno naslanjaju na nezaobilazan Fancevljev prilog iz 1934. godine o vezama hrvatske (crkvene) latiničke i glagoljičke književnosti, koji godinama u stručnoj literaturi nije imao onaj odjek što ga zaslužuje, uglavnom zbog ukorijenjena filološkog stajališta o netrpeljivosti i nepostojanju bilo kakvih jezičnih i inih veza između »latinaša« i »glagoljaša«. S druge strane, kako se ovom prigodom radi o dubrovačkim spomenicima, ne mogu se izostaviti ni radovi najmarljivijeg proučavatelja stare dubrovačke pismenosti i književnosti Milana Rešetara, osobito njegov rad o »najstarijoj dubrovačkoj prozi«, u koju on, pored isprava Dubrovačke kancelarije, među ostalim uvrštava molitvenike i lekcionare, ali i prozne drame Marina Držića. Uza svu Rešetarovu marljivost u ispisu i opisu građe, najveća je njegova pogreška što on u toj »prozi« traži izraz i odraz »živoga« dubrovačkoga govora, pa jezične pojave u njoj zabilježene veže uz vrijeme nastanka pojedinog spomenika. On nije uzimao u obzir da i isprave pisane u Dubrovačkoj kancelariji odražavaju određenu diplomatičku tradiciju u formulacijama, pismu i jeziku, te da mogu sadržavati i grafijsko-jezične tragove korespondentnih susjednih kancelarija, pa slijedom toga ni one nisu odraz »živoga« dubrovačkoga govora, a pogotovo to nisu molitvenici i lekcionari sa svojim visokim biblijskim i molitvenim stilom, niti se to doslovno može reći za prozne drame najvećega dubrovačkoga komediografa, premda su »nakićene« mnogobrojnim dijalektizmima. S jedne strane, Rešetar je bio svjestan toga da spomenici vezani uz crkvu i vjeru

[139] Drugo je stsl. *blagovoliti* — u Mikl. sa znač. »velle, probare«, Damj. »svidjeti se, obradovati«, AR I »placet«.

[140] Nešto više o tim tvorenicama u: Malić 2007:196—197. — Tamo je s. v. *blagouhanje* zabunom ostala tehnička oznaka *((o))* za stsl. nazalni *ǫ*, koju je u tisku trebalo zamijeniti grafemom *ǫ*.

u svojoj glavnini imaju crkvenoslavensko-čakavske predloške. On govori o dalmatinizmima, čakavizmima, crkvenoslavizmima, a ipak se ne može oteti uvjerenju da ti tekstovi, barem u onim svojim dijelovima za koje utvrđuje da nisu nastali prijepisom ili prilagodbom »dalmatinskih« predložaka, nego izravno u Dubrovniku, odražavaju dubrovački narodni govor. On čak sugerira i moguće razlike između pučkoga i aristokratskoga dubrovačkoga govora. S druge je strane uvjeren u slabe veze dubrovačkih pisaca s crkvenoslavenskom tradicijom, te (govoreći o određenoj gramatičkoj kategoriji) nije sklon izravnom preuzimanju iz crkvenoslavenskoga: »...ne smije (se) misliti da su naši pisci sredńega doba uzimali ovakove oblike neposredno iz crkvenijeh kńiga, jer od pisaca toga vremena baš su Dubrovčani bili najdalji od kńiga pisanijeh crkvenim jezikom« (1898: Rad 136, 103). Ne doznajemo od njega zašto »baš Dubrovčani«.

Ovaj se prilog bavi nesumnjivim crkvenoslavenskim tragovima u dva najstarija dubrovačka (i najstarija hrvatska) latinička molitvenika. Mogli bismo reći i »na narodnom jeziku« za razliku od spomenika pisanih crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije, samo što pod tim »narodnim« jezikom ne mislimo ono što misli Rešetar, tj. živi dubrovački govor, nego književni jezik sa svom njegovom vremensko-prostornom višeslojnošću i stilskom nadgradnjom. S crkvenoslavenskim tragovima usko su povezani i čakavski jer je glavnina hrvatskih crkvenoslavenskih tekstova nastala na čakavskom području, u poznatim glagoljaškim središtima, te se realizacija crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije zasniva na čakavskim glasovnim i morfološkim odlikama.

Ovom je prigodom razmotrena grafijska, pravopisna, fonološka i gramatička problematika navedenih spomenika, a ostavljena je zasad po strani leksička i prijevodna, koje uvrštavamo u ovo razmatranje samo koliko su neposredno povezane s navedenima. Pri tome je neobično važna grafijska razina jer njezina raščlamba navodi na niz značajnih saznanja i zaključaka o bliskoj povezanosti hrvatske pismenosti pisane svim trima hrvatskim povijesnim pismima (glagoljicom, zapadnom ćirilicom i starom latinicom). Tako, s jedne strane, možemo uočiti niz pogrešaka koje nesumnjivo ukazuju na pismo kojim je bio pisan predložak određenoga teksta, primjerice zamjena slova *i—o, t—d—l—v, g—h—k* ukazuje na prijepis s glagoljice, zamjena slova *o—u, ſſ—cc, çç* na prijepis sa zapadne ćirilice, a zamjena slova *s* tzv. *i*-crticama na prijepis s latinice. Pogreške što ukazuju na prijepis s latiničkih predložaka dovode do važne spoznaje o daleko većoj starini pisanja hrvatskih tekstova latinicom nego što nam to govore sačuvani spomenici. S druge strane, proučavanjem grafije postaje razvidna značajna pojava da su glagoljica i ćirilica utjecale na neka sustavna grafij-

ska rješenja hrvatske latinice (npr. preklapanje u pisanju suglasnika *l—ļ* i *n—ń* kao zajednički glagoljičko-ćirilički utjecaj, te samo ćirilički u pisanju suglasnika *s/š—h* istim grafemima, i dr.), a do toga ne bi moglo dolaziti bez vrlo bliske veze u primjeni tih grafija u određenoj sredini, odnosno bez poligrafičnosti pisara starih latiničkih tekstova.

Na pravopisnoj se razini posebno izdvaja pisanje sekundarnoga skupa *čt*, koji bi po jezičnim zakonima nakon gubitka slaboga poluglasa morao prijeći u *št*, a koji se u riječima knjiški obilježenima (kao npr. *čtiti, čtenje, čtovati, počten, počtenje*) u hrvatskoj književnosti dugo čuva, pa se zaključuje da se u takvim slučajevima radi o preuzimanju/nasljeđivanju riječi na leksičkoj razini, a ne o pravopisnom problemu.

Na gramatičkoj se razini ovom prigodom ne zaustavljamo na onim gramatičkim crtama koje su mogle biti ostaci starine u samom dubrovačkom govoru, premda je velika vjerojatnost da su u razmatrane molitvenike ušle izravno iz predložaka s kojih su prepisivani (npr. neizmijenjeni *l* na kraju riječi i sloga, stari suglasnički skup *čl-*, neke morfološke kategorije, posebno dvojina, imenički genitiv množine bez nastavka, odnosno s nultim nastavkom, i dr.).

Za dubrovačke je tekstove neobično važan problem ikavizma, ali on se ovdje ne razmatra u smislu u kakvom se u literaturi najčešće na njega gledalo (a ima toga i u novije doba), tj. postojanja ili nepostojanja čakavsko-ikavskoga supstrata dubrovačkoga govora i njegova kasnijeg naslojavanja/preslojavanja štokavskom ijekavštinom. Jezik ovih spomenika, u mjeri u kojoj zaista slijedi dubrovački »živi narodni govor«, ukazuje na značajnu činjenicu njegove iskonske pripadnosti zapadnoj štokavštini (ne istočnohercegovačkoj, kako je to tvrdio Rešetar!), unutar koje se mogu protumačiti one njegove crte koje su raniji istraživači tumačili kao tragove čakavskoga supstrata. Posebno treba naglasiti da se ni u jednom od ova dva molitvenika ne pojavljuje zamjenica *ča* i njezine izvedenice i da nema najkarakterističnijih čakavskih suglasničkih crta: *j* od prasl. **d'* ni skupova *šć, žj* od prasl. **st', *sk', *zd', *zg'*, što se u znatnom broju javljaju u kasnijem dubrovačkom pjesništvu (kao književnojezična nadgradnja). Ali to nije predmet ovoga rada. Ikavizam kao bitna značajka ovih spomenika promatra se ovdje s obzirom na to u kolikoj je mjeri, kako i zašto preuzet iz čakavskih ikavskih predložaka. Treba naglasiti da je znatno češći u VHM nego u mlađem ADM, odnosno da se VHM više držao čakavsko-ikavskoga predloška, ali i to da oba molitvenika pokazuju i neke posebnosti njegove upotrebe. Tako je u VHM česta pojava variranje ikavizama i ijekavizama u osnovama i nastavcima susljednih riječi radi izbjegavanja monotonije i postizanja određenih stilskih efekata. ADM pak pokušava ikavizme sistemati-

zirati prema pojedinim kategorijama. Pri tome se onda u oba molitvenika javljaju i neki hiperijekavizmi. To pokazuje da redaktori odnosno prepisivači nisu naslijepo prepisivali (premda i toga ima!), nego su nastojali urediti tekst po nekim svojim kriterijima. S druge strane, neki su ekavizmi u tim spomenicima isti oni što su se ustalili kao književnojezična odlika na raznim hrvatskim stranama, ali mnogi se od njih podudaraju s ekavizmima u crkvenoslavenskim prijevodima, što ukazuje na sjevernočakavsko ekavsko, a ne samo »dalmatinsko« ikavsko podrijetlo nekih od predložaka naših tekstova. Za riječi pak što sadrže neke druge karakteristične crkvenoslavenske ili čakavske glasovne značajke može se reći da su nerijetko preuzete na leksičkoj razini, a ne s obzirom na prihvaćanje određenih glasovnih crta (npr. čak. *rojstvo*, crsl. *Jevin, utrńa*, prijedlog/prefiks *va/va-* i izvedenice njime tvorene, prefiks *vaz-/vas-*). Morfološke kategorije (imeničke, zamjeničko-pridjevske, glagolske) i rječotvorje sadrže razne crkvenoslavenske tragove (znatno rjeđe čakavske), od kojih je većina izravno preuzeta iz crkvenoslavenskih predložaka, nekad iz nepažnje, nekad zbog nerazumijevanja, a samo su neki preuzeti s određenom književnojezičnom namjenom u smislu nadgradnje i ostvarivanja višega stila (npr. participno-pridjevski sufiks *-ušti* sa staroslavenskom glasovnom realizacijom).

Radi boljega razumijevanja određenih jezičnih pojava ili razrješavanja nejasnoća u tekstovima naših molitvenika nerijetko smo pribjegli usporedbi s crkvenoslavenskim prijevodom psalama što ih je objavio Vajs. Taj prijevod često pokazuje potpuno podudaranje s našim tekstovima, ali ima i znatnih, osobito leksičkih razlika, a to pak znači da su dubrovačkim redaktorima molitvenika bile na raspolaganju razne crkvenoslavenske prijevodne verzije. S druge strane, znatnu crkvenoslavensku obojenost, ali često i oštećenost, nepotpunost i nerazumljivost pokazuju tekstovi oficijskih molitava, za koje nažalost nismo imali pri ruci crkvenoslavenske predloške za usporedbu. Ta oštećenost, nepotpunost i nerazumljivost molitvenih tekstova ukazuje na njihovu veliku starinu i višekratno prepisivanje, u kojem se izgubio prvotni smisao. Uz neke druge pokazatelje to je dokaz dubinske ukorijenjenosti slavenske bogoslužne, osobito molitvene tradicije u dubrovačkoj vjerskoj sredini.

Kao što se na leksičkim crkvenoslavizmima i prijevodnim problemima zaustavljamo samo usputno, ukoliko su vezani s razmatranom (prvenstveno gramatičkom) razinom, isto vrijedi i za sintaktičku razinu. I sintaktičke probleme spominjemo samo u vezi s posebnom sintaktičkom, iz crkvenoslavenskoga jezika naslijeđenom funkcijom određenih morfoloških kategorija. To posebno vrijedi za dvije u starijoj hrvatskoj latiničkoj književnosti usvojene i općeprihvaćene crkvenoslavenske crte. Prvo je doče-

tak -*t* u 3. licu jednine i množine prezenta, čija se naizmjenična upotreba i izostanak u danim glagolskim oblicima u konstrukciji rečenice često primjenjuje s posebnom stilskom namjenom. Drugo je tvorba perfekta i imenskoga predikata punim oblicima prezenta pomoćnoga glagola *biti*, te radi postizanja određenoga stilskoga efekta i različit rečenični položaj tih glagolskih oblika i variranje s njihovim enklitičnim oblicima. Isto vrijedi i za tvorbu futura I. punim i enklitičnim oblicima pomoćnoga glagola *hotjeti*, samo što je futur u razmatranim tekstovima znatno rjeđi od oblika tvorenih prezentom pomoćnoga glagola *biti*. Posebno smo se zaustavili na tvorbi imperfektivnoga aorista i perfektivnoga imperfekta, uz konstataciju da oni u ovim tekstovima nemaju onu posebnu naslijeđenu crkvenoslavensku funkciju (određeno trajanje perfektivne i učestalost imperfektivne radnje) koju imaju u nekim drugim hrvatskim srednjovjekovnim spomenicima.

I na kraju, raščlambe ove vrste kakve smo se prihvatili ovom prigodom pokazuju s jedne strane neobično jezično bogatstvo i raznolikost srednjovjekovnih hrvatskih tekstova, a s druge — ono najvažnije: njihovu prostornu, vremensku i kulturološku isprepletenost i slojevitost. Pokazuju takve raščambe i više od uvida u samu jezičnu problematiku (u najširem smislu — od grafije do stilistike) razmatranih tekstova: raširenost srednjovjekovne hrvatske tropismenosti od najstarijih vremena, te povezanost i međuutjecaje latinaške i slavenske bogoslužne i njima pripadne kulturne sfere na dugačkom potezu od Istre do Dubrovnika.

Literatura

Biblija — Stari i Novi zavjet 1969. Zagreb : Stvarnost (kratica: Bibl. 1969).

Brozović, Dalibor. 1992. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. *Dubrovnik — Časopis za književnost i znanost*, Nova serija III/2—3, Dubrovnik, 316—324.

Budmani, P[ero]. 1883. Dubrovački dijalekat, kako se sada govori. *Rad JAZU*, 65, Zagreb, 155—179.

Damjanović, Stjepan i sur. 2004. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb : Matica hrvatska (kratica: Damj.).

Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije — Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae. Sv. I — 1967, sv. II — 1904. Zagreb : JAZU (kratica: CD).

Fancev, Franjo. 1934. Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslovenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve, u: *Vatikanski hrvatski molitvenik i Dubrovački psaltir*

— dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka. *Djela JAZU*, XXXI, Zagreb : JAZU, I—CII. Prijepis *Vatikanskoga hrvatskog molitvenika* 1—78.

Fučić, Branko. 1982. *Glagoljski natpisi. Djela JAZU*, 52, Zagreb : JAZU.

Hamm, Josip. 1978. Uvodni tekst u: *Hrvatska proza Marulićeva vremena I. Stari pisci hrvatski*, 38, Zagreb : JAZU, 5—62.

Hamm, Josip. 1981. Čakavština Džore Držića. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, Zagreb, 59—65.

Hercigonja, Eduard. 1961. O nekim značenjima osnovnih preteritalnih vremena u jeziku Zografskog kodeksa. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 4, Zagreb, 87—124.

Jagić, Vatroslav. 1904. Kirchenslavisch-böhmische Glossen. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Philosophisch-historische Klasse, Fünfzigster Band, Wien, 1—44.

Malić, Dragica. 1973. Šibenska molitva (Filološka monografija). *Rasprave Instituta za jezik*, 2, Zagreb, 81—190.

Malić, Dragica. 1988. *Povaljska listina kao jezični spomenik*. Zagreb : HFD.

Malić, Dragica. 1990a. »Vatikanski hrvatski molitvenik« kao potvrda izvornosti dubrovačke ijekavštine. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Novi Sad, 251—256.

Malić, Dragica. 1990b. Tragovi glagoljičke tradicije u starohrvatskom latiničkom rukopisu »Žića sv. otaca«. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36, Budapest : Akadémiai Kiadó, 239—245.

Malić, Dragica. 1992. Crkvenoslavenska jezična tradicija u hrvatskim latiničkim spomenicima 14. stoljeća. *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 18, Zagreb, 99—117.

Malić, Dragica. 1996. Hrvatski latinički molitvenik u Arhivu HAZU. *Filologija,* 27, Zagreb : HAZU, 63—96.

Malić, Dragica. 1997. *Žića svetih otaca — Hrvatska srednjovjekovna proza*. Zagreb : Matica hrvatska — Institut za hrvatski jezik.

Malić, Dragica. 1998. Paljetkovanje po najstarijim hrvatskim molitvenicima (Molitveničko nazivlje). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23—24, Zagreb, 225—256.

Malić, Dragica. 2000. Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici. *Filologija*, 34, Zagreb : HAZU, 97—128.

Malić, Dragica. 2007. Zaboravljeni / neobični / rijetki slavizmi u najstarijemu dubrovačkom molitveniku. *Dubrovnik — Časopis za književnost i znanost*, Nova serija XVIII/1—2, 148—202.

Marević, Jozo. 2000. *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*. I. svezak A—L, II. svezak M—Z, Velika Gorica : Marka — Zagreb : Matica hrvatska

(kratica: Mar. I, Mar. II).

Miklosich, Fr[anz]. 1862—1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae (kratica: Mikl.).

Moguš, Milan. 1968. Jezični elementi Držićeva »Dunda Maroja«. *Umjetnost riječi*, XII/1, Zagreb, 49—62.

Moguš, Milan. 1984. Glagoljica kao ortografski uzorak u hrvatskoj književnosti. *Slovo — Časopis Staroslavenskog instituta*, 34, 263—268.

Novi zavjet i Psalmi 1992. Zagreb : Kršćanska sadašnjost (kratica: NZ).

Rešetar, Milan. 1898. Primorski lekcionari XV. vijeka. *RAD JAZU*, 134, 80—160; *Rad JAZU*, 136, 97—199, Zagreb : JAZU.

Rešetar, Milan. 1938a. Srpski Molitvenik od g. 1512., u: Rešetar, Milan i Đaneli, Ćiro : *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI vijeka*. *Posebna izdanja SKA*, CXXII, Filosofski i filološki spisi, 32, Beograd : SKA.

Rešetar, Milan. 1938b. Jezik srpskoga Molitvenika od g. 1512. *Glas Srpske kraljevske akademije*, 176, Drugi razred, 90, Beograd : SKA.

Rešetar, Milan. 1951. Najstariji dubrovački govor. *Glas Srpske akademije nauka*, CCI, Odeljenje literature i jezika, Nova serija 1, Beograd : SAN.

Rešetar, Milan. 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. *Posebna izdanja SAN*, CXCII, Odeljenje literature i jezika, 4, Beograd : SAN.

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 1880—1976. I—XXIII. Zagreb : JAZU (kratica: AR).

Vajs, Jos[eph]. 1916. *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum*. Pragae (kratica: Vajs).

Vončina, Josip. 1967. Dubletsko prvo lice singulara prezenta u hrvatskih pjesnika 15. i 16. stoljeća. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 9, Zagreb, 43—61.

Vončina, Josip. 1968. Pogled na stilematske elemente Menčetićevih *Pjesni*. *Umjetnost riječi*, XII/2, Zagreb, 77—108.

Vončina, Josip. 1975. Zagonetka »Šibenske molitve«. *Croatica — Prinosi proučavanju hrvatske književnosti*, 6, Zagreb, 7—38.

Vončina, Josip. 1980—1981. Mavro Vetranović između govora i jezične tradicije. *Filologija*, 10, Zagreb : JAZU, 353—370.

Traces of Church Slavonic – Chakavian matrices in the oldest Dubrovnik prayer books

Summary

This paper gives an overview of the Church Slavonic – Chakavian traces (at the orthographical, phonological, and grammatical levels) in the two oldest Dubrovnik (and also Croatian) Latin-script prayer books: the Vatican Croatian Prayer Book (ca. 1400) and the Croatian Academy's Dubrovnik Prayer Book (mid-15th century). Lexical characteristics and problems related to translation from the Latin source are also pointed out, when important for the orthographical, phonological, and grammatical analyses. The paper also concentrates on scribal errors in manuscripts, which gave evidence of the existence of Glagolitic and western Cyrillic patterns in the Dubrovnik Prayer Books, with special interest in Glagolitic–Cyrillic influence on the Latin script. Church Slavonic and Chakavian traces in morphology are mostly a result of direct transcription from the older patterns. An outline of some important syntactic characteristics related to morphological categories is represented in the paper. Special effort is given to the explanation of ikavism in the Dubrovnik Prayer Books. The linguistic analyses provided in the paper lead to the conclusion that there is a deep and centuries-long connection between the Croatian Latin and the Church-Slavonic culture and religious sphere.

Ključne riječi: najstariji dubrovački molitvenici, crkvenoslavensko-čakavski tragovi, glagoljički i ćirilički tragovi, grafijski utjecaji, problem ikavizma, morfološki crkvenoslavizmi, tvorbeni crkvenoslavizmi

Keywords: ooldest Dubrovnik Prayer Books, Church Slavonic – Chakavian traces, Glagolitic and Cyrillic traces, ikavism, morphological Church-Slavisms